

TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI

ÉRTESITŐ

A DÉLMAGYARORSZÁGI

TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI MUZEUMTÁRSULAT

KÖZLÖNYE.

A bánsági legrégibb német település története.

BARÓTI LAJOSTÓL.

KIADJA A DÉLMAGYARORSZÁGI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI
MUZEUMTÁRSULAT.

VIII. ÚJ ÉVFOLYAM. — I. FÜZET.

TEMESVÁROTT, 1892.

NYOMATOTT A CSANÁD-EGYHÁZMEGYEI KÖNYVSZAJTÓN.

A bánsági legrégibb német település története.¹⁾

BARÓTI LAJOSTÓL.

A németeket a Bánságban első ízben, mint tudva van, mindjárt a törökök kiűzése után való időkben, gróf Mercy Claudius Florimundus tábornok kormányzósága alatt (1717—1734.) telepítették meg.

E telepítésről eddigelé csak nagyon hiányos ismereteink voltak.

Griselini, a Bánság első monographusa emlékezik meg róla először, de csak általánosságban. Kiemeli ugyan Mercynek, a Bánság ujjíateremtőjének érdemeit, melyeket ezen, a török hódoltság idején elpusztult vidék benépesítése körül szerzett s néhányat azon helységek közül is felsorol, hová Mercy németeket telepített:²⁾ a telepítés részleteiről azonban hallgat, valószínűleg azért, mert a tisztviselők, kikkel bánsági útja alkalmával (1774—76.) érintkezett, a félszázad előtt történt dologról többet nem tudtak mondani, annyit pedig a Bánságnak régi, állítólag 1728-ban készült térképéről is leolvashatott.

Griselini hézagos tudósítását a Bánság újabb történetírói alig egészítették ki.³⁾ Böhm és Schwicker⁴⁾ egészen az ő nyomán indulnak, csak Szentkláraynál⁵⁾ és Millekernél⁶⁾ találunk több adatot a bánsági legrégibb német telepítésre vonatkozólag.

¹⁾ A jelen értekezés lényegben egyező azzal, mely az „Ethnographia“ 1890. évi 8—10. füzetében megjelent, esakhogy itt mindent részletesebben mondok el, fölhasználtam az utjabban talált adatokat s közlöm a telepítésre vonatkozó érdekesebb okmányokat is.

²⁾ Griselini F.: Versuch einer pol. u. nat. Geschichte d. Temesvárer Banats. 1780. I. 155—156. l. — A Mercy idejében keletkezett tisztán német helységek közül Griselini Fehértemplom-ot (Weisskirchen), Szent-Péter-t, Zádorlak-ot, Uj-Bessenyo-t, Uj-Pécs-et, Dettát, Kudricz-ot, Bruckena-ut, és Hidegkút-ot, (Gutenbrunn) említi, a vegyes — német-oláh — lakossággal bíró helyek közül pedig Uj-Arad-ot és Gyarmath-át. Látni fogjuk, hogy e helységek közül nem mindegyik nyerte Mercy korában német lakosait, másrészt meg fogunk győződni arról is, hogy az első német telepítés, bár nem volt olyan terjedelmű, mint a Mária Terézia vagy II. József alatt történtek, még sem volt annyira jelentéktelen, mint a hogy a Griselini által felsorolt helységek számából következtetni lehetne.

³⁾ Böhm L.: Gesch. d. Tem. Banats, 1861. I. 219. l.

⁴⁾ Schwicker J. H.: Gesch. d. Tem. Banats, 1872, 316—317. l.

⁵⁾ Szentkláray J.: Száz év Délmagyarország újabb történetéből, I, 249—253. l.

⁶⁾ Milleker B.: Az első német települések a Duna-Tisza-Maros-köz déli részében. Tört. és Rég. Ért. III. évf. 82—92. l.

Szentkláray is Griseliniből merített, azonkívül fölhasználta a Czoernig ethnographiai művében¹⁾ s némely bánsági plébánia levéltárában található adatokat. Azonban ez adatok csak kevés hitelt érdemelnek. A plébániai levéltárakban őrzött s az illető község múltjára vonatkozó följegyzések mondhatni kivétel nélkül újabb korból válók és leginkább csak hagyományon alapulnak; Czoernig adataiban pedig sok a tévedés és ellentmondás, amin nem csodálkozhatunk, mert míg a Mária Terézia és II. József korabeli kolonizációk történetét gondos levéltári kutatások alapján írta meg, addig a Mercy idejében történt telepítést illetőleg beírta Grisellini hiányos tudósításával, melyet úgy látszik csak a csanád-egyházmegyei névtár („Schematismus“) nem mindenkor hiteles adataival iparkodott kiegészíteni.

Milleker magáról a telepítésről keveset mond ugyan; de gondosan összegyűjtötte a bánsági legrégibb német telepekre vonatkozó, szétszórta megjelent adatokat s ezek alapján összeállítá a Mercy korában keletkezett alvidéki német telepek jegyzékét, mely az első német település terjedelméről elég világos képet nyújt.

A németeknek a Bánságba történt első betelepítésére érdekes világot vetnek az egykori tartományi kormányznak, az u. n. temesvári adminisztrációnak 1889. nyarán az országos levéltárba került iratai, melyek addig a temesvári pénzügyi igazgatóság irattárában lappangván, ugyszólván teljesen elkerülték a bánsági történetírók figyelmét. Érdekes adatok találhatók a bécsi hadügyminiszterium s az egykori udvari kamara levéltárában őrzött némely iratokban is, melyek különösen a telepítés kezdetére s a települőknek nyújtott kedvezményekre nézve adnak fölvilágosítást.²⁾

Ezek alapján kísérlem meg a következőkben a bánsági legelső német kolonizáció történetének a megírását.

¹⁾ Czoernig K.: Ethnographie d. öst. Monarchie, III. 6., továbbá 169–170. és 256–262. l.

²⁾ A bécsi cs. és kir. udv. levéltárban valamint a temesvári hadtestparancsnokság levéltárában a bánsági legrégibb német településre vonatkozó adatokat nem sikerült találnom.

I.

A bánsági puszta vidékek benépesítése mindjárt a visszafoglalás után egyik kiváló gondját képezte a temesvári adminisztrációnak és első nagyhírű elnökének: Mercy grófnak. Azonban a passaroviczi béke megkötéseig s azon túl egész 1721 nyaráig, midőn Mercy a szicíliai hadjáratból¹⁾ a gondjaira bízott tartományba visszaérkezett, részint a rendezetlen tartományi viszonyok, részint a kormányzó tábornok távolléte miatt, német birodalmi lakosok tömegesebb betelepítéséről szó sem lehetett.

Addig csak szórványos telepítések történtek.

Első sorban a tartomány főhelyének: T e m e s v á r-nak lakosságát szaporítá az adminisztráció német polgárokkal. Midőn Savoyai Eugén Temesvár visszafoglalása után a Bánságot elhagyni készült, Wallis grófot, Temesvár első parancsnokát utasítá, hogy a várba csak katolikus és német polgárokat fogadjon be.²⁾ Két héttel utóbb — 1716. nov. közepén — már igen sok német lakott a várban. Kivétel nélkül markotányosok voltak a főhadi szállásról, a kik kocsik hiányában áruikat el nem szállíthatván, kénytelen-ségből Temesvárott maradtak. Szándékuk volt áruikat eladni s azután — legkésőbb a következő tavasszal — a sereghöz visszatérni.³⁾ Ugy látszik, azonban hogy többen közülök állandóan

¹⁾ A szicíliai hadjárat 1718–1721-ig tartott. E hadjáratban a spanyolok ellen harczoló császári seregnek Mercy volt a fővezére. A császár 1719. február havában nevezte ki azzá. Távollétében Wallis Pál Ferencz gróf, temesvári várparancsnok volt ideiglenesen a tartományi kormány elnöke. Sziciliát a hadjárat szerencsés befejezése után 1720. nyarán hagyta el Mercy, s miután megrongált egészségének helyreállítása végett több hónapot Bécsben töltött, 1721. július végén visszatért a Bánságba.

²⁾ Eugén utasítása Wallis Pál Ferencz gróf részére, Temesvár, nov. 1. 1716. „... Dass vor allem in gedachte Festung kein anderer als catholicae religionis und deutscher beständig anzunehmen. . . .“ Feldzüge des Prinsen Eugen von Savoyen, XVI., Supplement, No. 167.

³⁾ Wallis gróf levele Savoyai Eugén herczeghez, 1716. nov. 17. „Es sind zwar sehr viele deutsche Leute hineingezogen, denen nur die Kaufläden (bázárok?) interim haben können assignirt werden, so aber lauter Marketender aus dem Hauptquartier sind und nach auseinandergegangener Armee in Ermangelung der Führen, das Ihrige fortzubringen, so sie nicht verschleissen können, hereingezogen, welche aber alle nach angebrachter Waare entweder gleich von hier oder auf das Frühjahr wiederum zur Armee sich werden begeben wollen. Von Handwerkern aber hat sich bis dato niemand gemeldet.“ — Feldzüge des Prinzen Eugen, XVI. 292. l.

megtelepedtek, mert 1717—18-ban már 49 német család lakott Temesvárott sőt 1718 ujév napján a német tanács is megalakult.¹⁾

1718-ban megjelennek a Bánságban az első német bevándorlók is. Először — 1718. tavaszán — 300 iparos érkezett le, kiket az udvari kamara küldött.²⁾ Jobbára kőművesek, ácsmesterek és téglaegetők („Ziegler“) voltak, kiknek az volt a rendeltetésök, hogy a bánsági várakat: Orsovát, Pancsovát, Uj-Palánkát, Karánsebest és Mehádiát, első sorban pedig Temesvárt megerősítsék s hogy itt, valamint a tartomány főbb helyein kaszárnyákat, hivatalhelyiségeket, magtárakat s egyéb középületeket emeljenek. Császári iparosok („kayserliche Handwerker“) néven említik őket az iratokban s ellátásukról az adminisztráció gondoskodott, mi végből az egyes kerületekre kisebb-nagyobb adót vetett ki. Sokan családjukat is levitték magukkal s miután munkával bőven el voltak látva és elég jó keresetük volt, állandóan megtelepedtek.

1719-ben még egyre folytak az erődítési munkálatok és egyéb építkezések, úgy hogy az előző évben érkezett iparosok alig győzték a munkát. Azért Németországban is toborzottak iparosokat s azokat is leküldték a Bánságba.³⁾

Az iparosokkal egy időben bányászok is érkeztek. A bánsági bányákat 1718 tavaszán kezdték újból művelni. Újból mondom, mert már előbb a törökök⁴⁾ és magyarok,⁵⁾ sőt a rómaiak⁶⁾ is művelték. A szükséges bányamunkások leküldése végett az udvari kamarához fordult a tartományi kormány. De mivel sem az alsó- sem a felső-magyarországi bányavárosokban a kívánt bányászokat nem nélkülözhatték, az udvari kamara intéz-

¹⁾ Preyer J.: Monographie d. kön. Freistadt Temesvár, 55. l. — Preyer közli neveiket s egyiknek-másiknak származási helyét is. Hogy Temesvár első német polgárai nem Németországból vándoroltak be közvetlenül, hanem csakugyan markotányosok vagy kiszolgált katonák voltak, az — eltekintve attól, hogy bevándorlásukról az iratok mitsem tudnak, — onnan is kiténik, mert Németország különböző vidékeiről, a többi között Északi-Németországból (Danzigból, Brandenburgból, Königsbergből stb.) is származtak (Pesty Fr.: Műveltségi állapotok Temesváron a XVIII. században, Századok, 1877. 49.), holott mint látni fogjuk, a Mercey idejében a Bánságba telepített németek kizárólag déli németek valának.

²⁾ Rep. aller von dem Kriegs-rath an die Administration ergangenen Verordnungen u. dahin erstatteten Berichten, 1716—1730. Orsz. lvtár.

³⁾ „Sonntag, den 5. März. — Heute seynd über hundert Handwerks-Leuthe aus dem Reich zu Wasser dahier angelanget, um ferners nach dem Banuat von Temeswar abzufahren, und aldorten sowohl in dem Festungsbau, als auch in anderen Dingen gebraucht zu werden.“ Wien. Diarium, 1719, márcz. 4—7. (1627.) sz.

⁴⁾ Udv. kamara leirata, 1721. jun. 4. — Orsz. lvtár. — Griselin, i. m. II. 64. l.

⁵⁾ A krassó-szörénymegyei Chiglobanya és Cheglobanya már 1437. és 1464. említetik. (Dr. Csánki Dezső szíves közlése.)

⁶⁾ Griselin, i. m. II. 62. és 87—88. l.

kedett, hogy a Szepesség-ből, nevezetesen Szomolnok-ról tíz bányamunkást a szükséges réz- és vasolvasztó-munkásokkal, továbbá a réz- és vaspöröly-, valamint a fuvó-mesterekkel együtt mielőbb a Bánságba küldjenek, hogy ott fölállítsák az olvasztó kemenczéket és megkezdjék a gazdagnak ígérkező bánsági bányák kiaknázását.¹⁾

A következő év őszen 13 tiroli bányászt küldött le az udvari kamara, utasítván az adminisztrációt, hogy őket Oraviczán vagy másutt, ahol legtöbb szükség van rájuk, alkalmazza.²⁾

1721-ben Besztercebányáról érkezett néhány olvasztó munkás.³⁾ De ezek nem váltak be s mivel folytonosan betegeskedvén, amúgy is visszakiváncokztak, 1724 végén hazaküldötték őket.⁴⁾

1721-ben az udvari kamara Schmidt Antal nevű möllersdorfi pörölymestert is leküldé Oraviczára, három legénynyel, az ottani rézhámor és olvasztó kemence berendezése végett.⁵⁾

Bányamunkásokban még mindig nagy lévén a hiány, a kamara ilyenek leküldése végett a tiroli kamarát is utasítá.⁶⁾ Ez még 1721 őszen történt. De mivel már küszöbön volt a tél, a következő tavaszra halasztották a bányászok leküldését. 1722 nyarán csakugyan számos bányamunkás érkezett Tirolból, Schwaz vidékéről, még pedig családostul. A leérkezettek egy része Oraviczabányán, más része a szerbországi Majdanpeken telepedett meg. Utóbbi helyen, mely a Bánsághoz tartozó szerb kerületek egyikében feküdt, szintén voltak rézbányák.⁷⁾

¹⁾ Udv. kamara leirata, 1718, jun. 29. Orsz. lvtár.

²⁾ Neveiket is ismerjük az udvari kamarának 1719. szept. 9. és a bankálításnak ugyanez évi szept. 6. kelt leiratához csatolt következő jegyzékből: „Lista deren auss Tyroill angekommenen- und in den Banat Temesvár abgehenden drey-zehen Heuer oder Bergknappen. 1. Joseph Doll. 2. Johan (a bank. jegyzékében: Hanss) Doll. 3. Peter Jaut. 4. Mathias Jaut. 5. Christoph Dändler (a bank jegyzékében: Därlar) 6. Johan Haintzel (a másik jegyzékben: Hanss Aizel). 7. Martin Söll. 8. Ulrich Söll. 9. Joseph Paumgartner (a másik jegyzékben: baumgartner). 10. Jacob Reitter (a másik jegyzékben: Reutter). 11. Sebastian Pichler (a másik jegyzékben: Fischer). 12. Andree Knab. 13. Johan Forreker (a másik jegyzékben: Forrecker).“ — Orsz. lvtár. — Úgy látszik ez volt az a 13 tiroli bányász, kikről Pesty Frigyes is megemlékezik (Krassó-Szörény vármegye története, II. 2. r. 84.), azt állítván, hogy még 1703-ban, tehát a törökök kiűzése előtt (?) küldötte le őket a bécsi kormány Oraviczára, hogy az ottani bányák állapotát megvizsgálják.

³⁾ Udv. kamara leirata, 1721. máj. 19. — Orsz. lvtár.

⁴⁾ Rep. aller von d. Hofkammer erlassenen Verordnungen u. dahin erstatteten Berichte, 1716—1740. — Orsz. lvtár.

⁵⁾ Az udv. kamara szerződése Schmidt Antallal, 1721. aug. 27. — Orsz. lvtár.

⁶⁾ Udv. kamara leirata, 1721. okt. 1. és nov. 15. — Orsz. lvtár.

⁷⁾ Az udv. kamara leirata (1722. jun. 22. kivonata az orsz. lvtárban) „247 félről“ („Partheyen“), a Wien. Diarium, 1722. jun. 24. (50.) számában pedig „körülbelül 450 főről“ emlékezik. Az utóbbi a bányászok Bécsbe érkezéséről

A tirolai bányászokon kívül az 1722. év folyamán stájer, száász és cseh bányászokat is küldött le az udvari kamara.¹⁾

1722-ben megindult végre a németek tömeges telepítése is. Ugyilátszik Mercy ez iránt még 1721-ben, Bécsben időzése alatt tett a hadi tanácsnak előterjesztést. Mert alig hogy visszaérkezett a Bánságba, az adminisztráció kiküldé Craussen János Albrecht, tartalékos szekerész-hadnagyot és moldovai alharminczadost,²⁾ hogy Gyarmathát, Uj-Aradot, Lippát, Facsétot, Lugost, Karánsebest, Verseczet, Oraviczát a szomszédos Prostiannal, végül Moldova vidékét, a mely helyekre az adminisztráció első sorban szándékozott németeket telepíteni, nézze meg s adjon véleményt: vajjon e czélra alkalmasak-e s ha igen: hány családot lehetne az egyes helyekre telepíteni? Craussen volt ugyanis kiszemelve arra, hogy Németországból gyarmatosokat toborzzon.

Megbízatásában eljárván, tapasztalatairól részletes jelentésben számolt be.³⁾ Ami a Temesvártól két órányira fekvő Gyarmathát illeti — ugymond — oda mindenesetre kellene németeket telepíteni, de eleinte nem többet, mint 100—120 családot Uj-Aradból valamikor derék, szép helység válhatnék, mert ott több száz család élélhetne. Lippára első szállítmányából Craussen 200 családot ígért telepíteni, de kívánta, hogy az ott lakó ráczokat és oláhokat, ha továbbra is ott maradnának, egy utczába vonják össze és földjeiket is különítsék el. Facsétot, Lugost⁴⁾ és Karánsebest,⁵⁾ mivel elég népesek voltak, németek településére nem találta alkalmasoknak. Hasonlókép Verseczet, mely jó vízben szenvedett hiányt, pedig — ugymond — a sikeres gazdálkodáshoz és a települők egészségének föntartásához ez multhatatlanul szükséges. Oraviczára és a félóránnyira fekvő

így ír: „1722. Montag, den 22. Dito (Juny). Dieser Tagen seynd in etlichen Schiffen auf der Donau die durch einem Hochl. Hof- Kriegs-Raht auf Verlangen Ihro Excellenz des in dem Temeswarer Bannat Commandirenden Herrn General Mercy aus dem Tyrol beschriebene Berg-Knappen, samt Weib und Kinderen bey 450 Köpfen, unter Begleitung dero Berg-Gerichts-Schreibern, Herrn Joseph Angerers, alhier angelangt; um nach besagtem Bannat bey Einrichtung aldort ligender Berg-Werkeren sich niederzulassen. und gute Dienst zu thun.“

¹⁾ Rotulus Miscellanea, I. 106—107. — Orsz. lvtár.

²⁾ „Geweste Kays. fuhrwesens Offizier“, „Lieutenant“ — így említi az iratok. 1719. nov. 2. Moldovára alharminczadosnak nevezték ki „wegen Kündigkeit sowohl des Landes, alss auch der Sprach.“ — (Udv. kam. leirata az orsz. lvtárban.) Azelőtt ugyilátszik Szerbiában volt s részt vett az ottani német telepítés munkájában.

³⁾ Lásd Mellékletek. I.

⁴⁾ Lugoson ötszáznál több család lakott akkor. Sokkal népesebb volt tehát, mint Temesvár, ahol 1716. november havában, közvetlenül a visszafoglalás után mindössze 466 rácz, 35 örmény és 144 zsidó lakott. — Wallis grf. levele Eugen herezgehez, i. h. 293. l.

⁵⁾ Karánsebesen 1721-ben 600-ra ment a lakosok száma.

Prostianra első szállítmányából 300 családot ígért telepíteni, föltéve, hogy az ott lakó oláhok máshová költöztetnek. Moldova vidékén is 300 családot akart Craussen megtelepíteni. Végül azon reményének adott kifejezést, hogy Isten segítségével nemcsak ezen helységek lakosságát fogja szaporítani, hanem sok más helységet is be fog népesíteni.

Craussen javaslatait az adminisztráció csekély kivétellel elfogadta.¹⁾ Megengedte, hogy Gyarmathára 120 német családot telepíthessen; ha többen érkeznének, az adminisztráció gondoskodni fog arról, hogy a rácztól el legyenek különítve. Elismerte továbbá, hogy Uj-Aradot sok német család szállhatná meg, egyelőre azonban ezt függőben kívánta hagyni. Lippát illetőleg az adminisztrációnak nem volt kifogása, hogy oda 200 német család települjön. De mivel az oláh és rácز lakosoknak nagyon nehezökre esnék, ha öket áthelyeznék, maradjanak meg régi állapotukban, a németeket pedig inkább a Maros partján álló s romokban heverő vár („Schloss“) mellett lehetne elhelyezni, hol a török kincstári szőlöket, szántóföldeket és réteket lehetne kijelölni számukra, a helyet pedig Német-Lippának nevezni. Azonban ez is csak maradjon függőben. Facsétot, Lugost, Karánsebest és Verseczet, ami illeti, az adminisztráció egy véleményben volt Craussennel. Oravicza és Prostianra nézve azonban némi nehézség forgott fönn. Ugyanis felső helyen az volt a szándék, hogy ott egy szabad bányavároska alapíttassék, de mivel e két helység határos volt a bányászok lakta falvakkal, a települők számára sem szántóföldeket, réteket, sem szőlöket nem lehetett kihasítani. Ez csak úgy történhetnék, — mondja az adminisztráció a Craussen jelentésére hozott határozatában — ha a rácз és oláh lakosokat szép szerével rá lehetne venni, hogy máshová költözzenek. A mi végül Moldova vidékét és a vele szomszédos Radimna, Pozsezsena és Bosnyák²⁾ nevű falvakat illeti, arra nézve az adminisztráció jóváhagyta, hogy a hozzájuk tartozó szántóföldek-, rétek- és szőlökkel egyetemben a német települőknek átengedtessenek és pedig mindek előtt.

Jelentésével kapcsolatban Craussen a magával hozandó német bevándorlók nevében előterjeszté az azok részére igényelt kedvezményeket is³⁾ s miután a tartományi kormány ezekre

¹⁾ Lsd. Mellékletek, II.

²⁾ Uj-Moldovát még ma is így nevezik. Lásd Schem. Cleri Dioec. Csan. 1892. 174. l.

³⁾ Lsd. alább.

nézve is határozott, 1722. február havában Bécsbe utazott.¹⁾ Kinyervén a felsőbb hatóságok t. i. a hadi tanács és az udvari kamara jóváhagyását, valamint VI. Károly császár engedélyét, hogy a római birodalomból²⁾ több száz családot toborozhasson s azokat a Bánságba vihesse, hogy ott megtelepedjenek, márczius közepe táján kiment Németországba.

Ápril elején Regensburgban,³⁾ egy hónappal utóbb pedig már Wormsban találjuk⁴⁾ őt. Ugylátszik Worms volt a toborzás központja, legalább itt időzött Craussen legtöbbet; innen intézte a toborzás ügyét, melynek időnkénti állásáról Mercy leveleiben értesíté.

Eleinte nagy buzgóságot fejtett ki. Már május elején jelenté, hogy Szt. Mihálynapig az ígért 600 családon fölül jóval többet, körülbelül 1000-et küld le.⁵⁾

Junius elején már Darmstadban volt. Innen írta Mercynek, hogy a mainzi érsek a kivándorlani hajlandóknak szabad elmenetelt biztosított, egyuttal remélé, hogy ugyanazt a hesseni fejedelemtől, a trieri választófejedelemtől és a würzburgi püspöktől is sikerül kinyernie.⁶⁾

Ebből látjuk, hogy Németország mely vidékéről toborzották a telepítvényeseket, t. i. a mainzi, trieri választófejedelemségekből, a hessen-darmstadti hercezségből, és Frankóniából; de toborzották a kölni választófejedelemségből, a Svábföldről és a Pfalzból is. Mindezek a vidékek a XVII. század végén a francziák dúlásaitól sokat szenvedtek s talán nem tévedünk, midőn különösen ezen körülményben keressük az okot, mely az odaváló népet arra bírta, hogy elhagyva ősi lakóhelyét, egy ismeretlen, a törökök gyászos uralma alól csak nem régiben fölszabadult, kietlen, távoli vidékre költözzék.

A toborzottakat Craussen négy csapatban szándékozott leküldeni és pedig: az elsőt János napján (junius 26.), a másodikat Jakab napján (julus 25.), a harmadikat Bertalan napján (augusztus 24.) s végül a negyediket és utolsót Mihály napján (szeptember 29.).⁷⁾

¹⁾ Rep. aller von dem Kriegs Rath an die Adm. ergang. Verordnungen u. dahin erstatteten Berichten, 1716—1730. — Orsz. lvtár.

²⁾ Lsd. Mellékletek, V.

³⁾ Craussen levele Mercyhez, Regensburg, 1722, ápr. 4. — Rot. Misc. I. 93. Orsz. lvtár.

⁴⁾ Craussen levele, Worms, 1722. máj. 5. — Rot. Misc. I. 85. Orsz. lvtár.

⁵⁾ Craussen levelei Mercyhez: 1722. máj. 5. és jun. 9. — Rot. Misc. I. 85. és 93. — Orsz. lvtár.

⁶⁾ Craussen levele Mercyhez: 1722, junius 2. — Rot. Misc. I. 92. — Orsz. lvtár.

⁷⁾ Craussen levele Mercyhez: Worms, 1722. junius 15. — Rot. Misc. I. 97. — Orsz. lvtár.

Az első szállítmánynyal Mercy magyarországi jószágaira is annyi családot ígért leküldeni, a mennyi egy falu telepítéséhez szükséges.¹⁾ Mercy ugyanis követve Savoyai Eugén, és más császári hadvezérek példáit:²⁾ Tolna-, Fehér- és Baranyamegyei jószágaira szintén német gyarmatosokat akart telepíteni, mit ismételten lelkére kötött Craussennek.³⁾ Ugyanezt tette Wallis gróf is.

A toborzottnaknak csak egy része jutott tényleg a Bánságba, mert mint Craussen Mercyhez intézett egyik levelében panasolja: egy álbarátja valamennyi emberét lebeszélte a kivándorlásról. Időközben azonban ismét meglehetősen számú családot toborzott, melyeket szolgáljával útnak is indított.⁴⁾

Az 1722-ben bevándorlott családok az ujjalánkai kerületben, — valószínűleg Moldován és a környékbeli falvakban — nyertek szállást.⁵⁾

A következő év elején Craussen megint kiment Németországba. Azonban hanyagul járván el megbízatásában, a császár a Bécs melletti Nussdorfba rendelte őt, hogy gondoskodjék az időről időre odaérkező családok tovaszállításáról, a toborzás ügyét pedig Mercy a wormsi amtmannra, Falek János Ferenczre bízta.⁶⁾

¹⁾ Craussen levele: Darmstadt, 1722. június 2. — Rot. Misc. I. 92. — Orsz. lvtár.

²⁾ Czoernig: Ethnographie d. öst. Monarchie, III. 8.

³⁾ Tolna megyében Tolnát, Kölesdet, Högyész, Varsándot, továbbá a kovácsi, almási és hanthi (?) pusztát birta Mercy, Baranyában pedig a hertelendi pusztát. Tolnára (Wien. Diarium, 1722. 41. sz.) és Kölesdre (Rot. Misc. 142. Craussen az 1722. ész utolján magával vitt családokat ide kívánta telepíteni) 1722-ben számos német bevándorló települt. 1721. nyarán Mercy némi követelése fejében életfogytiglan való használatra a Bánságban egy pusztát helységet kért a hozzá tartozó területtel együtt. Igérte, hogy idegen gyarmatosokkal népesíti be, s csak azt kötötte ki, hogy a telepesek mindennemű adótól, robotlástól, beszállásolástól mentek legyenek. Tényleg a csákovai kerületben fekvő Keresztúrt, Bánlak, Fény és Bolye (?) nevű pusztákkal együtt át is engedte neki a kamara. Feltűnő azonban, hogy Mercy ígéretéhez képest német bevándorlókat nem telepített ide. (Udv. kamarai leirat. 1721. szeptember 10. az országos levéltárban.) E birtok Mercy halálával visszazállt a kinstárra, mely aztán (1735-ben) Falkenstein püspöknek engedte át haszonélvezetül.

⁴⁾ Craussen levele Mercyhez: Worms, 1722. augusztus 11. (Rot. Misc. I. 115. — Orsz. lvtár.)

⁵⁾ Moldova vidékét Craussen jun. 9. levelében ismételten ajánlá telepítési helyül az első és második szállítmánynyal leküldendő családok számára, „miután a ráczoktól egészen elkülönítve telepíthetők meg ott.“ Hogy Craussen hány családot küldött le az 1722. év folyamán, azt nem tudom. Az iratokban csak 36 család említetik, a melyek az ujjalánkai kerületben telepedtek meg. (Rot. Ujjal. Verwalteramt, I. 170. — Orsz. lvtár.)

⁶⁾ Mercy Falekhoz intézett levelében (1723. márcz. 20.) határozottan Craussen hanyagságát hozza fel okul, amiért Falekot kéri, hogy a toborzás ügyét a kezébe vegye. A Falek részére kiállított pátensben pedig azt mondja, hogy ez azért történik, mert e nagyfotosságú ügy („important: u. viller besorgung bedürffte werkh“) elintézése Craussennek egymagának nehezeére esik. (Lásd Mellékletek, V.)

Csakhamar élénk mozgalmat tapasztalunk a toborzás és telepítés körül. A bevándorlók úgyszólván naponként érkeztek Bécsbe, a honnan útjokat a Bánságba folytatták.¹⁾ Azonban, mint az előző évben, úgy most is csak egy része a toborzottaknak ért rendeltetése helyére. A legtöbbben útközben Magyarországon erővel kiszálltak és elszéledtek.²⁾ Sokan Belgrádig hajóztak s ott partra szállva kijelenték, hogy semmi szín alatt nem mennek a Bánságba, hanem Belgrád közelében kívánnak megtelepedni.³⁾

1723. végén a németek a Bánságban már tizenhét falvat alkottak.⁴⁾ E falvak legnagyobb része kétségtelenül az új-palánka i kerületben feküdt, de hogy melyek voltak azok, adatok hiányában ki nem mutatható. Annyi bizonyos, hogy Versecz, Fehértemplom⁵⁾ és Freidorf⁶⁾ 1723-ban nyerték első német lakosaikat s hogy ez évben az orsovai kerületben⁷⁾ — valószínűleg Orsován és Mühlenbachon — is telepedtek meg bevándorlott német családok.

Az 1723. év folyamán az adminisztráció néhány pörölymestert és olvasztó munkást is hozatott le, még pedig Hannoverából.

¹⁾ Bruckentheiss hadi ágens jelentése Mercyhez: 1723. ápril. 24. — Rot. Misc. I. 168. Orsz. levéltár. — A nagyobb szállítmányok Bécsbe érkezéséről a Wien. Diarium is tesz említést. Így 1723. máj. 1. (35.) számában: „Donnerstag, den 29. Dito (April). Nachdem gestern aus dem Reich etwelche Schiff mit unterschiedlichen Familien aus Schwaben, welche sich in dem Königreich Ungarn in denen angewiesenen Orten anseßig zu machen gesinnet seynd, angelangt, als thun solche ihre Reiss weiter dahin fortsetzen.“ Továbbá a máj. 12. (38.) számában: „Dieser Tagen seynd wieder etlich 100 Personen Bauersleute, und andere aus dem Reiche zu Wasser alhier angelangt und haben ihre Reiss weiter nacher Hungarn, um in selbstigem Königreich in denen angewiesenen Örttern sich niederzulassen, fortgesetzt.“ Végül az 1723. okt. 2. (79.) számában: „Dito (Mittwoch, den 29. September.) seynd abermalen 4 grosse Flösse mit Fränkisch- und Schwäbischen Familien von hier nach Hungarn abgegangen, um alldorten in dem Bannat Temeswar sich häuslich niederzulassen, und ein- und andere Oerter zu bevölkern.“

²⁾ Mercy tábornok jelentése, 1723. június. — Hadi levéltár, Prot. Exped. 657.

³⁾ Sándor württembergi herceg és a szerbiai adminisztráció jelentése a hadi tanácshoz, 1723. június. — Hadi levéltár, Prot. Exp. 594. és 626.

⁴⁾ Mercy 1724. január hóban a hadi tanácshoz tett jelentése szerint. (Hadi lvtár, Prot. Exped. 1724. 111.)

⁵⁾ Verseczen 1724. jun. elején tizennégy, Fehértemplomban négy család telepedett meg. (Rot. Werschetzer Verwalteramt, I. 189. — Orszg. levéltár.) Az utóbbiaknak is Verseczen kellett volna megtelepedniük, azonban ők inkább Fehértemplomra kívántak költözni, ottani rokonaikhoz („zu ihren Freunden“). Ez adatból sejtjük, hogy Fehértemplomot már előbb ülte meg néhány bevándorlott német család, úgy látszik azonban, hogy csak 1723 tavaszán. Hogy e helység már 1717-ben keletkezett volna, mint Böhmi („Weiskirchen in seiner Vergangenheit und Gegenwart, II. kiad. 17. l.) a helyi hagyomány alapján állítja, nem hihető. Lásd a „Függelék“-ben az „Adatokat a bánsági legrégebbi német telepek történetéhez.“

⁶⁾ Freidorfon 1723-ban már kath. plébániát állítottak föl s ez évvel kezdődnek az anyakönyvek is. (Schem. Cleri Dioec. Csanád. 1892-ről, 60. l.) Lásd erre névze is az imént idézett „Adatokat.“

⁷⁾ Rot. Orsovaer Verwalteramt, I, 293. és 297. — Orsz. levéltár.

Tirolból is szerettek volna még bányászokat kapni. E végből Mercy pátenst is állított ki Adāmā Boldizsár nevű kufsteini hajós részére, melyben megbízta őt, hogy Kirzbichelről és vidékéről bányamunkásokat toborzzon, s azokat a Bánságba szállítsa. Adāmā e pátenssel meg is jelent a schwazi bányahivatalnál (Faktoramt). Azonban a tiroli kamara attól tartván, hogy ha e pátenst kihirdetik, az ottani bányászok közt nemcsak igen káros zavarok, hanem valóságos lázadás is támadhatna, Bécsbe jelentést tett, mire az udvari kamara a temesvári adminisztrációt utasítá, hogy jövőben, ha bányászokra szüksége van, forduljon hozzá, de pátensek önhatalmú kiállításától tartózkodjék.¹⁾

Az 1724. évtől kezdve a telepítés ügyét Falek egészen maga vette a kezébe. Craussent a bánsági német telepek felügyeletével bízta meg,²⁾ de mivel ezen állásában is panaszra adott okot, 1724 tavaszán elbocsátották. Mercy különben is neheztelt rá. Vagyonos családokat kellett volna toborzania, ő azonban ugyyszólván csupakoldusokat vitt le, noha Mercy minden családért egy Louis-d'ort ígért neki.³⁾

A legtöbb telepítés 1724 tavaszán és nyarán történt. Falek és emberei százával küldték le a toborzott családokat,⁴⁾ melyeknek elhelyezése ugyancsak dolgot adott a bánsági tisztviselőknek.

A bevándorlottak között igen sok volt a földhöz ragadt szegény ember, kik sem házilag letelepedni, sem gazdaságot kezdeni nem tudtak. Mercy erről a haditanácsnál jelentést tévén⁵⁾ a császár a rajnavideki szegény családok fölötté káros kivándorlásának megakadályozása végett az érdekelt birodalmi fejedelmekhez nyílt levelet intézett, kijelentvén, hogy jövőre csak azokat a családokat fogják a

¹⁾ Ud. kamara leirata. 1723. decz. 24. — Orsz. levéltár.

²⁾ Pozsezenán lakott s ebből következtetjük, hogy az előbb említett 17 német telep az alvidéken, különösen az új-palánkai kerületben feküdt. — Rot. Misc. I. 190. — Orsz. levéltár.

³⁾ Rot. Misc. I. 220. — Orsz. levéltár.

⁴⁾ 1724. május 13-án Wagner János jelenti az adminisztrációnak Marxheimből, hogy 111 családból álló szállítmányt küld le Römerer János, volt mainzi tisztviselő kíséretében. (Rot. Misc. I. 224.) Május közepe táján több száz család érkezett a Bánságba, melyek közül 139 az új-palánkai kerületben (Sahaján és Cservenkán 50—50, a Rakasdia melletti hid közelében (Hänerdorfon ?) 30). nyert szállást. (Rot. Csák. Verwalteramt, I. 148.). Jul. 17-én Hirschauer hadnagy tudatja, hogy mihelyt a Coblenzből leküldendő több száz család Marxheimba érkezik, azonnal tovább szállítja őket. (Rot. Misc. I. 242.) A német bevándorlók Bécsbe érkezéről a „Wienerisches Diarium“ 1724. jún. 24. (51). számában ezeket írja: „Ansonsten seynd mehrmalen dieser Tagen einige Schiffe mit Schwäbisch und Fränkischen Familien dahier angekommen, welche ihren Weg ferners nacher Hungarn zu Wasser fortgesetzt, um gleich wie die anderen, die schon im gedachten Königreich sich häuslich niedergelassen, ein gleiches zu thun.“

⁵⁾ Hadügyi levéltár. Exped. Prot. 779. 1724. jún.

határon átbocsátani, melyeket fejedelmök tudtával és beleegyezésével fogadtak föl a császári biztosok.¹⁾ E levelet a császár a felső-rajnai kerületben közhírré tételre kérte.

A kivándorlani készült csöcseléket — „liederlich und herrenlos Gesindel“ írja Falck — természetesen visszautasították. Ez azután úgy boszúlta meg magát, hogy hazaérve mindenféle álhireket terjesztett. Nagy mozgalom támadt erre a kivándorlani készülők között. Falck mindent elkövetett, hogy a félrevezetett népet meggyőzze a visszatértek állításainak hamis volta felől. Hasztalan erősítgette, hogy a legtöbben közülök a Bánságot nem is látták: nem adtak hitelt szavainak, hanem előbb a Bánságban megtelepedett rokonaiktól vagy odaküldött embereiktől vártak hírt, mielőtt magukat a kivándorlásra elhatároznák.

Falck minderről levélben értesítvén Mercyt, kifejezte abbeli véleményét, hogy jó volna, ha mielőbb érkeznének ily biztató levelek, különösen a Bánságban már megtelepedett jobbmódú bevándorlóktól. E tekintetben legtöbbet egy Schmahl nevű, Oraviczán lakó mérnök tehetne, — úgymond — mert ez nagyon meg van elégedve sorsával és sokakat hagyott hátra, kik példáját követve, a Bánságba költözni és ott megtelepedni hajlandók lennének.²⁾ Hogy a települők csakugyan meg voltak elégedve sorsukkal, kitűnik onnan is, mert közülök többen útlevéltért folyamodtak, hogy Németországba menve, visszasamaradt rokonaikat, ismerőseiket a Bánságba lehozassák.³⁾

Sokan a toborzott családok közül megint kiszálltak Belgrádnál és Szerbiában kívántak megtelepedni. Mercy e miatt a haditanácsnál panaszt emelvén, kiadatásukat követelte, a szerbiai adminisztrációt pedig utasítani kérte, hogy jövőben a Bánság számára toborzott német családokat ne fogadja el, hanem rendeltetésük helyére szállítsa.⁴⁾ Sőt Péterváradnál örököt is állíttatott föl, hogy a lehajózó családokat föltartóztassák és a Bánságba költözni kényszerítsék.⁵⁾

¹⁾ Lásd Mellékletek, VI.

²⁾ Lásd Mellékletek, VII.

³⁾ 1724. június hóban Szakaloviczról Kraus Péter, Fehértemplomról Hartmann János és Hartmann Sittig, Ujpalánkáról pedig Mehl Rudolf, Marky János, Nicolaus János, Friedrich János és Pechl János kértek útlevelet „zur Herabbringung ihrer im Römischen Reiche seyenden Freunde.“ (Rot. Misc. I. 237. — Orsz. levéltár.) Ugyanakkor hasonló célból Tümler Mihály, langenfeldi lakos is folyamodott útlevéltért. (Rot. Misc. I. 236. — Orsz. lvtár.)

⁴⁾ Hadügyi levéltár, Prot. Exped. 981. 1724. aug.

⁵⁾ Hadügyi levéltár, Prot. Exped. 876. 1724. aug.

A német gyarmatosok általában igen kapósak voltak. Útközben Magyarországon is rájuk lestek,¹⁾ és mindenféle ígérekkel, meg rémítgetéssel kiszállásra csábították őket. E csábítások nem maradtak hatás nélkül. Így történt, hogy midőn a bevándorlók egy szállítmánya Földvárra érkezett, a hajón levők a velők volt biztos (Begleitungs-Commissär) ellen föllázadván, a Duna tulsó partján kiszálltak és elszéledtek. Mindössze két család folytatta útját.²⁾

Az 1724-iki nagy telepítés alkalmával a következő helységek nyertek német lakosokat: Uj-Arad, Nagy-Becskerek, Berekuza, Csákova, Cservenska, Detta, Gutenbrunn (Hidegkút), Lippa, Pancsova, Perjámos, Uj-Pécs és Német-Szt.-Péter.

Mint megtelepített német helységek 1724-ben először említetnek: Bruckenaus, Denta, Freudenthal, Gyarmatha, Häuerdorf, Langenfeld, Lupkava, Uj-Palánka, Rebenberg, Russova, Salhausen, Suchenthal, és Szakalovicz.³⁾ Lehetséges azonban, hogy e telepek már 1723-ban keletkeztek.

Mercy tábornok, 1724. aug. 16-án a hadi tanácsnak a Bánság állapotáról részletes jelentést tévén, a többi között a német gyarmatosokról is megemlékezik. Számuk eddigelé — írja — meglehetősen fölszaporodott. Jó részük el van már látva házzal és lakással, a többiek buzgón hozzálátnak övéik építéséhez. Miután azonban — folytatja — a német bevándorlók leszállítása úgy a római birodalomban, mint útközben a Dunán sokféle kellemetlenséggel járt, legközelebb Bécsbe érkezése alkalmával eddig tett javaslatain kívül olyanokat is fog tenni, melyek, ha elfogadtatnak és végrehajtatnak, ily kellemetlenségek könnyen el lesznek kerülhetők, s a német családok további leszállítása zavartalanul lesz folytatható.⁴⁾

¹⁾ Mercy a hadi tanáchoz 1724. aug. hóban intézett jelentésében (Prot. Exped. 1023.) a Tolnamegyei alispán nejét vádolja, hogy vadászával a Bánságba hajózó családokat kiszállásra bírta. („dass sein Weib (t. i. az alispánné) mit Beyhülff dessen Jägers die zu Populirung des Landes passirende Teutsche Familien debuchiret habe.“)

²⁾ Bruckenthais ágens jelentése a hadi tanáchoz, 1724. nov. (Prot. Exped. 1328.)

³⁾ Mindezen helységek névze lásd a Függelékben az „Adatokat a bánsági legrégibb német telepek történetéhez.“

⁴⁾ Mercy jelentése a hadi levéltárban: „Hierauf nun füeget sich ebben gar wohl von der Population der aus Teutschland anhero transmigrirenden teutschen Familien gehorsamste Meldung zu thun, und zwar ist der numerus derley neuen incolarum zu dato schon zimlicher Ding angewachsen, davon schon ein guetter Theil mit Häuser und Wohnung versehen und die übrigen beginnen ihre solche mit unermüdeten Eyfer und Fleis zu erbauen, zumahlen aber leyder! die bisherige Erfahrung gegeben, das villen Verdrüsslichkeiten und allerhand Contrarieteten die überkom-

1725-ben jobbra a Pfalzból¹⁾ költöztek német családok a Bánságba, melyek Lugos-on, Rékás-on és valószínűleg Karánsebes-en telepedtek meg, azonkívül a meglevő német helységek lakosságát szaporíták.

Deliblat, Divics, Jossovník, Kudricz, Lagerdorf, Makovistye, Matkovicz, Munár (Monráth), Petrillova, Potok és Vojtek, bár róluk mint német telepekről először csak 1725-ben vagy még későbbben van szó, kétségtelenül 1723 és 1725 között népesültek.²⁾

1726 elején az adminisztráció a Nellenburgi grófságban lakó Giroth Ferencz Miksa, a császári tartományi milícia hadnagya részére, fölhatalmazást, utasítást és pátenst küldött a Bánságba költözni hajlandó német családok ügyében.³⁾

Május vége felé ismét számos család érkezett Bécsbe, június hó elején pedig egy újabb szállítmány volt a Bánságba lemenőben, melyeket Rössler főtisztartó kerületeiben (Versecz, Csákova, Temesvár (?)), helyeztek el.⁴⁾ Valószínűleg ezek a bevándorlók voltak azok, kiknek hajóra szállását Falkenstein báró, akkoriban még grömbachi apát, utóbb csanádi püspök, rokonának, Mercy tábornoknak maga adta hírül, írván: „hogy a gyarmatosoknak újabb szállítmánya a Dunán hajóra kelt, a Bánság mosolygó virányaira költözni szándékozván.“⁵⁾

und herab Transportirung ihrer Familien sowohl in dem römischen Reich als auch dem transito längs der Donau herab unterworfen gewesen, dergestalten zwar, das auch ein hochlöbl. kays. Hof-Kriegs Rath mit oftmaligen Molestationen dessentwegen angegangen worden, so gedenkhe ich Graf Mercy bey meiner nechstig Ankunfft in Wienn über die bereiths von mir beschehene schriftl. Vorstellung noch andere solche unmassgebliche Vorschläge beyzubringen, und an Hande zu geben, mittelst deren acceptir — und Bewürkung sodann alle derley Austände und Obstacula gar leicht werden gehoben und aus dem Weg geraumnet, mithin die ununterbrüchliche mehrere Herabkonnung widerholten teutschen Familien ruhig contiuiert werden kann.“ Aláírva: „Le comte de Mercy“ és „Rebentisch.“

¹⁾ 1725. ápril 25. a pfalzi helytartóság értesíti az adminisztrációt, hogy akadna ottani vállalkozó is, ki ugyanazért a díjért, mint az idegen hajósok, a bevándorlókat a Bánságba szállítaná. (Rot. Com. Freystädte und sonstige Privat-Correspondenzen mit d. Admin. 30. — Orsz. levéltár.) — A „Wienerisches Diarium“ 1725. június 23. (50.) számában a Bécsbe érkezett bevándorlókról ezeket olvassuk: „Freitag, den 22. Dito (Juni). — Es seynd dieser Tagen abermalen einige Teutsche Familien aus dem Reich zu Wasser alhier angelangt, um ihre Reis ferner nacher Hungarn fortzusetzen, in welchem Königreich bereits viele Ort durch diese fremde Ankömmlinge an Häusern und Feld-Bau sehr zugenommen.“

²⁾ Lsd. ezekre nézve is az „Adatokat a bánsági legrégibb német telepek történetéhez.“

³⁾ Rot. Instructionen u. Normalia, 38. — Orsz. Ivtár.

⁴⁾ Rot. Werschetzer Verwalteramt, I. 327, 328 — Orsz. levéltár.

⁵⁾ „Dass eine neue Suite von Kolonisten auf der Donau sich eingeschiffet und in die lachenden Gefilde Banats übersiedeln wolle.“ Falkenstein levele Wormsban, 1726. máj. 15. kelt. — Rot. Kath. Geistlichkeit, 61. — Orsz. levéltár.

A császári biztosokon kívül maguk a bevándorlók is buzgólkodtak telepítvényesek toborzásában. Az 1726. év folyamán is többen kértek útleveleket, hogy németországi rokonaikat, szomszédaikat magukkal a Bánságba hozhassák.¹⁾ Mások e célból kiírtak.²⁾

De akadtak olyanok is, kik megbánva beköltözésüket, hazájokba kívántak visszatérni. Már 1724 nyarán az uj-palánkai kerületben megtelepedett német családok közül sokan kívánczoktak vissza Németországba, nagy szegénységük miatt.³⁾

Némelyek a bevándorlók közül tényleg vissza is szöktek.⁴⁾ Ezeknek viszatérítése ügyében az adminisztráció Falcknak írt⁵⁾, de hiába, mert a szökevények kiadatásának több akadály állt útjában.

1726 őszén az uj-aradiak közül is többen vissza akartak térni hazájokba, de az adminisztráció szigorúan meghagyta az uj-aradi amtmannak, hogy a császár költségén leköltözött birodalmi családok semmi szín alatt vissza nem bocsáthatók.)

Később ily elégedetlen bevándorlókkal szemben még szigorúbban járt el a tartományi kormány. 1728-ban az uj-palánkai kerület valamelyik német helységének lakosa engedély nélkül vissza akart menni Németországba. Az adminisztráció ezt megtudván, ráparancsolt a kerületi tiszttartóra, hogy az illetőt zárja el és ezt hirdesse ki a többi német gyarmatosok között, valószínűleg azért, hogy elvegye a kedvüket a kivándorlástól.⁷⁾

De nemcsak az adminisztráció, hanem a községek maguk sem engedték meg a telepesek visszatérését. 1728-ban Petrillováról akart egy odaváló lakos Németországba visszamenni, de a község mindaddig nem akarta elbocsátani, míg a kapott buzaölőleget vissza nem térítette.⁸⁾

¹⁾ Így Blessinger János Ádám Uj-Aradról, ki a mainzi választófejedelemségbe, Ober-Merlen-be akart utazni. — Rot. Lipphaer Verwalteramt, I. 277. — Orsz. lvtár.

²⁾ Wolf János pancsovai bíró (Schultheiss) is több ízben írt volt hazájába és toborzott telepítvényeseket, azonban az ottani választófejedelem — ügylátszik a mainzi érsek — alattvalóinak vesszőzötés terhe alatt megtiltotta a kivándorlást. — Rot. Corresp. mit Rebentisch, 178. — Orsz. levéltár.

³⁾ Rot. Ujpal. Verwalteramt, 1724. aug. 23. — Orsz. lvtár.

⁴⁾ 1725-ben Petrillováról szöktek meg a telepítvényesek (Rot. Wersch. Verwalteramt, I. 293. — Orsz. levéltár). Ugyanakkor Uj-Aradról két odaváló német lakos akart elillanni (Rot. Lipphaer Verwalteramt I. 249.), de elfogták és visszavitték őket. Ugyanez történt 1724. nyarán a Nagy Becskerekre hozott és onnan megszökött német települőkkel (Rot. Csák. Verw. I. 152. — Orsz. lvtár.)

⁵⁾ Rot. Corresp. mit Rebentisch, 129. — Orsz. lvtár.

⁶⁾ Rot. Lipphaer Verwalteramt, I. 296. — Orsz. lvtár.

⁷⁾ Rot. Ujpal. Verwalteramt, I. 350. — Orsz. lvtár.

⁸⁾ Rot. Ujpal. Verwalteramt, I. 337. — Orsz. lvtár.

Az 1726. évvel a németek első tömeges betelepítése a Bánságba véget ért. Ezentul egész Mercy haláláig csak néhány bányászt és iparost telepítettek be.¹⁾ A telepítésre szánt 10.000-frtnyi összeget a bécsi udvari kamara 1727-ben a Béga szabályozására rendelte fordítani, hogy Temesvár lakosai iható vizet kapjanak.²⁾

Ugyanezen év szeptember havában a kamara Falekkel is elszámolt, miből világos, hogy a telepítés ügye végleges befejezést nyert. Falek ugyan 1727 végén még egy emlékiratot intézett Mercyhez a Bánság benépesítése ügyében s egyuttal jelentő, hogy ismét sok családot toborzott össze.³⁾ Azonban, hogy a családok a Bánságba tényleg le is érkeztek volna, annak az iratokban legkisebb nyoma sincsen.

Összefoglalva az eddigieket, Mercy kormányzósága idején a Bánságban a következő német telepek keletkeztek:

A csanádi kerületben: Perjámos; a temesváriban: Német-Szt.-Péter, Munár, Bruckenau, Gyarmatha, Temesvár, Német-Rékas, Freidorf és Uj-Pécs (Neu-Wien); a csákovai ban: Dettá, Denta, Berekuca, Vojtek és Csákova; a versecziben: Német-Versecz, Cservenka, Kudricz, Lagerdorf, *Bogsán és *Dognácska; a pancsovaiban: Uj-Pancsova, Plosicza és Deliblát; az uj-palánkaiban: Uj-Palánka, Divics, Radimna. Pozsezsena, Matkovicz, Moldova, Szakalovicz, Langenfeld, Rebenberg, Jossovník, Petrillova, Potok, Makovistye, Freudenthal.

¹⁾ 1725-ben Oraviczára több bányász érkezett. (Rot. Hofrescripta, 1726. jan. 16.) A következő év őszén a bogsáni bányaművek számára a Szepességből pörölymestereket és olvasztó munkásokat kívántak. (Rot. Corr. mit Rebentisch, 277. — Orsz. lvtár.) Ugyanazon év végén egy oraviczai lakos ajánlkozott, hogy hazájába, a Rajna vidékére menve, bányászokat és rézkovácsokat fog toborzani. (Rot. Corr. mit Rebentisch, 332. — Orsz. lvtár.) 1729. június elején Bécsből 59 tiroli bányamunkást (Bergknappen u. Arbeiter). küldtek le Oraviczára, kik közül tizenhat nős, tíz pedig családos ember volt. Nejeiket és gyermekeiket (25) is levitték magukkal. (Udv. kam. leirata, 1729 június 5. — Orsz. levéltár.) 1731-ben Bajorországról is küldtek le néhány bányászt. (Rep. aller von einer Hochl. Kays. Hofkammer erlassenen Verordnungen und dahin erstatteten Berichte, 1716. 1740. — Orsz. levéltár.)

Az iparosok közül többet 1726 tavaszán szállítottak le, hogy Temesvárt tökéletes védelmi állapotba helyezték. (Wien. Diarium, 1726. 39. sz.) 1728 nyarán a bogsáni vasművek s a temesvári posztógyár számára toborzottak kézműveseket Németországból (Rot. Pancsovaer Verwalteramt, I. 169. — Orsz. levéltár), kik június hó folyamán érkeztek a Bánságba; 1729 őszén is küldtek le iparosokat, kiket részint a bányákban, részint Temesvár erődtésénél alkalmazták. (Rot. Pancs. Verw. I. 236. — Orsz. lvtár.)

²⁾ Rot. Hofrescripta, 1727. márcz. 15. — Orsz. levéltár. — Már 1725-ben is 10.000 frtot vett föl az adminisztráció költségvetésébe a német telepítés céljaira; 1726-ban szintén, de az udv. kamara ezen tételt mindaddig függőben kívánta hagyni, míg az adminisztráció az előbb engedélyezett összegről el nem számol s be nem küldi a német gyarmatosok összeírását. Az udvari kamara ugyanis tudni kívánta: hány család telepedett meg addig a Bánságban? melyek fizetnek már contributiót s melyek élveznek még és meddig adómentességet? (Udv. kamara leirata 1726. márcz. 2., a bécsi udvari kamarai levéltárban.)

³⁾ Rot. Correspond. mit Rebentisch, 1727, december 8. — Országos levéltár

Häuerdorf, Russova, Salhausen, Fehértemplom, *Oravicza, *Lupkava, *Sahaja és *Suchenthal; a becskerekiben: Nagy-Becserek; a lugosiban: Lugos; az orsovaiban: Mühlenbach és Német-Orsova; a lippaiban: Uj-Arad, Lippa és Gutenbrunn (Hidegkút); a karánsebesiben: Német-Karánsebes.¹⁾

E szerint az uj-palánkai kerületben 22, a temesváriban 8, a versecziben 6, a csákovaiban 5, a pancsovaiban és lippaiban 3—3, az orsovaiban 2, a csanádiban, becskerekiben, lugosiban és karánsebesiben egy-egy, összesen tehát 53 német helység épült a Bánságban Mercy korában.

(Folytatása következik).

¹⁾ A Mercy kormányzósága alatt keletkezett bánsági német telepeket — a *)-al jelzettek kivételével, melyek pedig szintén akkor keletkeztek — így sorolja fel egy 1734-ben írt jegyzék („Specification der de facto in dem Temeswarer Banat befindlichen teutschen Ortschaften“), melynek eredetije a bécsi udv. kamarai levéltárban, másolata Pesty Frigyes hátrahagyott iratai között az akadémiában őrzetik. — Lsd. az összes telepekre nézve az „Adatokat a bánsági legrégibb német telepek történetéhez.“

ÉRTESÍTŐ

A DÉLMAGYARORSZÁGI

TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI MUZEUMTÁRSULAT KÖZLÖNYE.

VIII. (ÚJ) ÉVFOLYAM.

1892.

II. ÉS III. FÜZET.

A bánsági legrégibb német település története.

II.

Eddigélő csak általánosságban szóltam a németeknek a Bánságba történt első betelepítéséről. Most a bevándorlók útjáról, a telepítés lefolyásáról, a telepítvényesek életmódjáról és községi szervezetéről, végül a nekik nyújtott kedvezményekről s a rájuk rótt köteleességekről akarok elmondani egyet-mást.

A bevándorlók, hogy Németországból a Bánságba juthassanak, a legkényelmesebb vagyis a vízi utat választották. Rendszeresen Donauwörthben, Marxheimben vagy Neuburgban, olykor Regensburgban szálltak hajóra. Némelyek tutajon tették meg az utat. A hajót vagy tutajt eleinte saját költségükön bérelték, de már 1723-tól kezdve a császár költségén szállították őket a Bánságba.¹⁾

A bevándorlók útja az akkori gyarló közlekedési viszonyok mellett hosszú és fárasztó volt. Legalább hat hétig tartott, amit onnan következtetünk, mert csak Bécsből Belgrádig három hetet vett igénybe.²⁾

A hajók rendszeren Uj-Palánkán vagy Pancsován kötöttek ki. Az utóbbi helyet maga Rebentisch úgy említi, mint a német

¹⁾ Az iratok egyik-másik hajós nevét is föntartották; így említik: Ott Tamás, Lechbrücki tutajmestert (1722), továbbá Brenauer Pált, Kulner János Konrádot (1723) és Eisenhalt Jánost (1726). Ott-tal 1722. április 8-án kötött az adminisztráció szerződést „a Neuburg fölött, Marxheimben gyülekező és a birodalomból a Bánságba költözni szándékozó családok odaszállítása ügyében.” (Rot. Contr. 20. — Orsz. Ivtár.) A szállítási költségekről is nyújtanak némi fölvilágosítást az iratok. Így megtudjuk belőlük, hogy Brenauer egy ízben 205 frtot, máskor 286 frtot kapott Craussentól, Kulner pedig 194 frt 40 krt. (Rot. Quitt. u. Reverse, 10. — Orsz. Ivtár.) A felsoroltakon kívül donauwörthi és neuburgi halászok, továbbá tirolai hajósmesterek is szállították az első német bevándorlókat a Bánságba.

²⁾ Ennyi időre látta ugyanis el az udvari kamara az 1729. nyarán lemenő tirolai bányászokat úti költséggel.

bevándorlók rendes kiszálló-helyét.¹⁾ Kivételesen megtörtént, hogy egyes szállítmányok csak Péterváradig vagy Belgrádig hajóztak; de megtörtént az is, mint például az 1724. tavaszán Perjámosra telepített bevándorlókkal, hogy Szalánkeménnél a Dunából a Tiszába eveztek s azon föl egész Szegedig, a honnan aztán kocsin szállították őket rendeltetésök helyére.²⁾

Az egyes szállítmányok elindulásáról a németországi esászári biztosok vagy toborzók³⁾ értesíték a temesvári adminisztrációt. Bruckentheiss hadi ágens is többször tudatta a bánsági kormányval a bevándorlók Bécsbe érkezését és tovaindulását.

Az érkezők fogadtatásáról az adminisztráció az udvari kamarának 1723 elején kiadott utasítása szerint gondoskodott.⁴⁾ Rendesen egy tisztviselőt küldött eléjük, kit olykor nagyobb összeg pénzzel is ellátott, hogy a bevándorlók első szükségleteit fődözhesse. E tisztviselő gondoskodott elszállításukról is, a mi — mint említém — kocsin történt.⁵⁾

A településre alkalmas helyet a kerületi tisztartók javaslatára a tartományi kormány jelölte ki.⁶⁾ Tekintettel voltak arra,

¹⁾ Rot. Corresp. mit Rebentisch, 172. — Orsz. lvtár.

²⁾ Rot. Csan. Verwalteramt I. 255. és Rot. Csák. Verw. I. 148. — Orsz. lvtár.

³⁾ Ilyen biztos volt Hirschauer Antal hadnagy, ki Marxheimbe volt rendelve. A toborzók közül említettnek: Bunkertth János Ernő, Jordán Péter, Philler János (1723) és Wagner János (1724). Ezek közül Bunkertth Craussentől 200 frtot, Jordán 233 frt. 30 krt., Philler pedig 302 frt. 40 krt. kapott a német telepítvényesek toborzása-ért. („für Anwerbung der deutschen Colonisten ins Banat.“ — Rot. Quitt. u. Reverse. 11. — Orsz. lvtár.) Wagner Jánosról 1725-ben fia János György, új-arádi lakos és pékmester írja, hogy sok családot hozott le magával a Pfalzból. 1725-ben Wagner János új-arádi főbíró („Oberschultheiss“), fia pedig polgármester („Bürgermeister“) volt. (Wagner János György folyamodása az adminisztrációhoz, 1725. aug. — Orsz. lvtár.)

⁴⁾ Rot. Hofrescripta. 1723. jan. 11. — Orsz. lvtár. „Hofkammer ertheilt zur Vorschrift in Hinsicht der aus dem Reich anherkommenden Familien, wie sich zu benchmen sei, nebst anhängender Resolution und gedruckten Verhältniss sammt zwei Stück Copien.“ Kár, hogy az udvari kamara ezen instrukciója nem maradt ránk.

⁵⁾ Böhme azt állítja, (i. m. 15—16. l.) hogy a Bánságba érkezett német családokat először Temesvárra vitték s onnan szállították azon helyre, mely településük helyéül volt kiszemelve. Erről az iratok mit sem tudnak.

⁶⁾ 1724 nyarán az orsovai ker. tisztartó nem javasolja az ottani pusztáknak („Praedien“) németekkel való benépesítését (Rot. Ors. Verw. I. 340. — Orsz. lvtár.) Ugyanakkor a esákovai ker. tisztartó beküldi a kerületi praediumok jegyzékét és egy kimutatást arról, hogy mely helyeken hány családot lehetne megtelepíteni. (Rot. Csák. Verw. I. 161. — Orsz. lvtár.) Ugyanesak 1724 nyarán a lippai ker. tisztartó Máslakot, Philiptok(?)-ot és Remetét ajánlja telepítési helyekül a német bevándorlók számára. Máslakról így ír: „Maslak liegt an der Temesvarer Strassen, hat 130 Joch Ackerbau, Wiesen auf 80 Fuhren Heu, gute Brunnquäll, einen Strich Wald ein Stund lang und breit, geniessen solches die vorhin dorth gewohnte anjetzo aber zu Allensuch (Allios?) sich gesetzte Inwohnern. Kann mit Teutschen Familien besetzt werden.“ Érdekes, a mit Hidegkútról mond: „Hedekut liegt unweith der Maros, hat 140 Joch Ackerbau, Wiesen auf 80 Fuhren Heu, obstgerthen von 50 Tagwerken, einige gute Brunnquäll, ein strich waldt ein Stund lang und breit, weilm von hier die Inwohnern naecher Gesseniz ziehen mussten, habe (t. i. a tisztartó) derzeit dieses genossen. Es seynd aber unter 4. July hereits 45 Teutsche Familien hier wiederumb angesetzt worden.“ (A lippai ker. régi falvak összeírása az orsz. lvtárban. — Kelet nélküli, de

hogy az illető helynek jó levegője és vize legyen; hogy legyen föld- vagy szőlőművelésre alkalmas és elegendő területe; hogy közel legyen valamely erdőséghez és távol a posványoktól, melyek akkoriban a Bánság nagy részét borítván, ártalmas kigőzölgésükkel az ottlakók egészségét folyton veszélyeztették.

A településre elsőben (1721.) kijelölt helyek kivétel nélkül a tartomány keleti, jobbára hegyes részében feküdtek, ahol mocsarat alig lehetett találni. Ezek inkább a Bánságnak nyugati, Tisza menti vidékeit lepték el, miért is e vidékek gyarmatosítására csak a múlt század 60-as és 70-es éveiben, a mocsarak nagy részének lecsapolása után gondolhatott a tartományi kormány.

A legtöbb német helység Mercy idejében, mint láttuk, az új-palánkai kerületben épült és pedig több okból. Egyrészt azért, mert ezen kerület levegője volt a legtisztább, legegészségesebb; másrészt azért, mert ez a kerület volt leginkább elpusztítva, elnéptelenedve. De főleg azon okból kellett e kerületben több helységet német gyarmatosokkal benépesíteni, hogy az itt fekvő vas-, réz- és ezüstbányák munkaerőben hiányt ne szenvedjenek.¹⁾

Az újpalánkai kerületen kívül a temesvári kerületben épült a legtöbb német helység, nyilván a tartomány főhelye iránt való tekintetből.²⁾

A legrégebbi bánsági német telepek, ha számra nézve fölül is mulják azokat, melyeknek Mária Terézia és II. József idejében vetették meg alapját, nagyságra nézve mindenesetre mögöttük maradnak. Jobbára kis helységek, alig 40—50 házzal,³⁾ míg amazokban a házak száma nem ritkán a 200-at is meghaladja.⁴⁾

A felsorolt 53 helységben mintegy kétezer család lakhatott. Ha egy családra átlag három-négy tagot számítunk, a Mercy

kétszázötvennél 1724-ből való.) 1725 elején a temesvári ker. tisztartó települési helyekül Fönlak-ot, Zádorlak-ot és Hettin-t hozza javaslatba. (Rot. Tem. Verw. I. 107. — Orsz. Keltár.)

¹⁾ Az ottani bányavidékhez („Bergwerks-Terrain“) 1737-ben 25 falu tartozott. (Rot. Wers. Verw. II. 87.) Az Oravicza közelében épült Hänerdorf neve is mutatja, hogy bányász-nép lakta.

²⁾ E helységek között Freidorf-ot, Ujpecs-et, Gyarmathát, Bruckenaun-t, Ném.-Rékas-t továbbá az 1734-ben olaszokkal megtelepített Mercyfalyát, valamint Kissodát és Uj-Bessenyt, az adminisztráció 1742. jan. 1. öt évre Temesvár városának engedte át haszonbérbe („zur besseren Subsistenz“). Lsd. Preyer: i. m. 79. l.

³⁾ Uj-Aradra 1724-ben 40, Guttenbrunnra 45 család települt. Egy 1737. összeírás szerint Csákován 21, Vojteken 21, Dettán 37, Dentán 36, Berekeuzán 15 német család lakott. 1734-ben Fehértemplomban 991, Ujpalánkán 499, Szakaloviczon 244, Langenfelden 171 és Saalhausenben 198 lakost számoltak. 1741-ben Freidorfon 37, Ujpecsen 70, Bruckenaun 28, Gyarmathán 25, Rékason 69 családból állott a német lakosság. 1747-ben Nagy-Beeskereken 29, Panesován 29, Perjámoson 47 német család lakott. — Lsd. „Adatok a bánsági legrégebbi német telepek történetéhez.“

⁴⁾ Griselini. I. 181. és 186. l.; Czoernig, III. 60. l.

korában a Bánságba telepített németek számát hat—nyolcz ezer lélekre tehetjük, a mi a tartomány lakosságának akkori gyér voltát tekintve, mindenesetre tekintélyes számnak mondható.¹⁾

A gyarmatosok nem csak régi lakott vagy elpusztult helyeket szálltak meg, hanem egészen új helységeknek is vetették meg alapját. A hol lakott helyeken telepedtek meg, mint például a kerületek főhelyein, ott gondosan elkülönítették őket a régibb — szerb vagy oláh — lakosságtól, hogy esetleges surlódásoknak elejét vegyék. Így történt ez Verseczen, Lugoson, Pancsován. Új-Aradon, Lippán, Csákován, Rékason. Gyarmathán. Dentán, Karánsebesen és másutt.²⁾

Azonban e gondoskodás daczára a surlódások még sem voltak egészen elkerülhetők. A közbiztonsági viszonyok a Bánságban a múlt század első felében, sőt még későbbben is, elszomorítók voltak. A gyujtogatás, lopás, rablás, gyilkosság úgyszólván napirenden volt a benszült lakosok között, kiktől a német telepítvényeseknek is sokat kellett szenvedniök. Az iratok ismételten emlékeznek meg a benszült lakosok s a német gyarmatosok között előfordult surlódásokról. 1724-ben Lupkava és Suchenthal, új-palánkai kerületbeli német falvak lakosai kevesen lévén, a ráczok és oláhok betörésétől tartottak, miért is a kerületi tisztartó az említett helységek lakosságát szaporítani kérte.³⁾ 1725-ben egy Munáron lakó özvegyasszonyra gyilkos kézzel törték rá. A szerencsétlen sebeiből fölépült ugyan, de nem volt kedve többé a Bánságban maradni, hanem visszakivándorolt hazájába.⁴⁾ Új-Aradon a németeken kívül sok szerb is lakott. Ezek a német telepítvényesekkel sehogy sem tudtak megférni, úgy hogy a tartományi kormány a szerb püspök közbenjárását volt kénytelen igénybe venni.⁵⁾ Néha megtörtént, hogy a német telepítvényesek a szomszédos községek lakosaival tűztek össze, mint 1728-ban az új-pécsiek és csebzaiak, kiknek marhái a legelőn összekeveredvén, ebből támadt köztük a viszály.⁶⁾

¹⁾ A Bánság 1717. összeírása szerint (Szentkláray, i. m. 21—27. l.) a viszafoglaláskor a tartományban összesen 663 lakott helység volt, 21.289 házzal. Ha egy házra átlag négy lakót veszünk föl, a lakosság számát körülbelül 85—90000 lélekre tehetjük. A falvak általában kicsinyek voltak; egyre átlag csak 32 ház esett. Olyan helység, melyben 100 vagy több volt a házak száma, mindössze 28 volt az egész tartományban. Egy harmada egykori helységeinek (333) a török hódoltság idején teljesen elpusztult.

²⁾ Lugoson és Karánsebesen oláhok, a többi helyeken szerbek laktak a németeken kívül.

³⁾ Rot. Ujpal. Verw. I. 120. — Orsz. lvtár.

⁴⁾ Rot. Lipp. Verw. I. 294. — Orsz. lvtár.

⁵⁾ Rot. Lipp. Verw. I. 294. — Orsz. lvtár.

⁶⁾ Rot. Csák. Verw. I. 298. — Orsz. lvtár.

Ily viszályok olykor véres verekedéssé fajultak, mint ez történt 1729-ben Petrillova és a szomszédos Csukics lakosai között.¹⁾

A bevándorlók elhelyezésénél egyrészt arra ügyeltek, hogy a régi lakosoktól el legyenek különítve, másrészt azon voltak, hogy rokon családok egy és ugyanazon helyen telepedjenek meg. A később érkezett bevándorlókat is rendszeren azon helységbe utasították, ahol rokonaik vagy ismerőseik laktak.

A bevándorlók, mint említém, vagy lakott helységeken telepedtek meg, vagy a török hódoltság idején elpusztult falvak helyén. Mindkét esetben az általok megszállott helység megtartotta régi nevét. De alapítottak egészen új falvakat is, melyekre természetesen valamely új nevet ruháztak rá, olykor éppen azon helységét, a honnan a bevándorlók nagy része származott.²⁾ Erre nézve például a Temesvár közelében épült Bruckenua szolgálhat, melynek nevét a helyi hagyomány ugyan „Bruck an der Au“-ból származtatja, mely azonban hihetőleg inkább a Kissingen szomszédságában fekvő, hasonló nevű frankóniai helységtől nevezetett így. Mária Terézia idejében szokásban volt, hogy a bányászati új német telepeket valamely ausztriai vagy bányászati főbb tisztviselőről nevezték el. Így kapta nevét Altringen, Hatzfeld és korábban Mercyfalva. Ugyanez történt Mercy korában is, bár csak egy esetet tudok rá, t. i. hogy az új-palánkai kerület egyik német helységét: Salhausent, az akkori új-palánkai várparancsnokról, Salhausen főstrázsamesterről nevezték el.

A telepítés az e célra kirendelt tisztviselő, rendszeren a kerületi tiszttartó felügyelete alatt, az udvari kamara említett instrukciója és Mercy tábornoknak ez ügyben ismételt kiadott utasítása³⁾ szerint történt. Kimérték a jövevények számára a házhelyeket, kiosztották közöttük a földeket, szőlőket. Földet mindegyik annyit kapott, amennyit megmunkálhatott. Szőlőt csak azok ültettek, kik arra alkalmas területen települtek meg,

¹⁾ Rot. Ujpal. Verw. I. 377. — Orsz. Ivtár.

²⁾ Új helynevek: Bruckenua, Freidorf, Freudenthal, Häuerdorf, Lagerdorf, Langenfeld, Mühlenbach, Rebenberg, Salhausen, Suchenthal és Weisskirchen. Egyik-másik helynév eredetére nézve lsd. az „Adatok“-at.

³⁾ „Admin. Präsident an den Oberinspector v. Rebenisch. 3-o. Ergeht an die beiden Obristwachtmeister v. Salhausen u. Feigeli, nicht minder an den Oberverwalter de Wasi u. übrige Distrikts-Beamte nach dero Anleithung die ankommenden Familien zu übernehmen, die Instruktion.“ (Rot. Misc. I. 222. 1724. máj. 10. — Orsz. Ivtár.) — General Graf v. Wallis sendet dem Cameral Oberinspector Freiherrn v. Rebenisch ein Auszugsschreiben, aus welchem zu ersehen, was Se. Excellenz der Commandirende Herr General-Feldmarschall über die bisher zur Collocirung deren zahlreichen herabbedeutet habe.“ (Rot. Misc. II. 82, 1724. máj. 13. — Orsz. Ivtár.) Nem áll tehát, amit Szentkláray mond, (i. m. 250. l.), hogy Mercy a telepítéseket minden rendszer nélkül eszközölte.

mint a versecziek, fehértemplomiak, berekuczaiak, lippaiak és gutenbrunniak.

1724 tavaszán és nyarán, midőn Németországból a legtöbb bevándorló érkezett a Bánságba, a telepítéssel egy egész bizottság foglalkozott, mely polgári és katonai egyénekből állott. Elén Rebentisch Ferencz Sámuel udvari kamarai tanácsost és a bánsági kamarai ügyek vezetőjét, tagjai sorában pedig Salhausen új-palánkai, Feigelli panaszovai parancsnokokat és Wasyt, a csákovai kerület főtisztartóját találjuk. Utóbbi különösen buzgólkodott és nem egy bánsági német helység települését vezette.

A telepítvényeseket házaik fölépítéseig a szomszédos falvakban vagy rögtönzött kunyhókban szállásolták el.¹⁾ Házát kiki tetszése és tehetsége szerint építé, nem úgy, mint később), midőn a telepítvényesek házai a kincstár költségén és terv szerint épültek. Ily körülmények mellett az első német gyarmatosok házai egyszerűek, igénytelen külsejűek valának. A falak vert földből állottak vagy vesszőből voltak fonva és agyaggal betapasztva. Némely gyarmatosok gödröt ástak a földbe, melyet náddal vagy szalmával fődtek be s ez szolgált hajlékuk gyanánt.²⁾ Mások egészen fából építették házaikat s e célra olykor azon hajó fáját használták föl, a melyen bevándoroltak.³⁾ A tető rendesen nádból készült, melyben a mocsáros vidéken nem volt hiány.

A házhelyeket, utcákat a legtöbbször nem ahhoz értő mérnökök, hanem a kerületi tisztviselők mérték ki. Természetes ennél fogva, hogy a bánsági régibb német helységek nem oly szabályosak, mint azok, melyek a Mária Terézia vagy II. József korában történt nagy telepítések alkalmával épültek. Mig emezekben egyenes és széles utcák szelik egymást, addig a régibb német falvakban az utcák többnyire szabálytalanok és keskenyek. Kivételt csak azok az utcák képeznek, melyek később keletkeztek, midőn a régi gyarmatosok számát ujabbakkal szaporíták.⁴⁾

Minden község élén bíró (Schultheiss, Schulz) állott, kit a kerületi tisztartó ajánlatára a község lakosai közül évenként

¹⁾ Ez történt péld. 1724 tavaszán azon német családokkal, melyek Margitta és Versecz között (Kudriczon?) voltak megtelepítendőek. (Rot. Csák. Verw. I. 146—1724. máj. 6. — Orsz. lvtár.) Rögtönzött kunyhókat a többi között a lippai telepítvényesek számára építettek. (Rot. Lippaer Verw. I. 229. — Orsz. lvtár.)

²⁾ Perjámosi helyi hagyomány szerint.

³⁾ Az 1724 tavaszán Perjámosra telepített német családok azon négy hajó közül amelyeken beköltöztek, kettőt vettek meg házépítés céljából. (Rot. Csan. Verw. I. 232. — Orsz. lvtár.)

⁴⁾ Világosan látható ez péld. Új-Aradon és Perjámoson.

maga a nép választott. Némely községben polgármesterrel (Bürgermeister) és albiróval (Unterrichter) is találkozunk. A bíró szedte be és szolgáltatta át bizonyos meghatározott napokon (Amtstag) a tiszttartói hivatalnak a telepítvényesektől beszedett adót és tizedet, melyről egyik-másik községben könyvet („Dorfbuch“) is vezettek. Ő egyenlítette ki a lakosok közt fölmerült viszályokat és apróbb pörlekedéseket. Szolgálatára idejére ment volt minden adótól, közmunkától és katonai beszállásolástól. Hasonló kedvezményben részesültek a polgármesterek és az albirák is. A polgármester a község gazdasági ügyeit vitte.¹⁾

A német községek, különösen azokban a kerületekben, ahol kevés telep volt, közvetlenül a tiszttartónak voltak alárendelve, vagy pedig külön tisztviselek alatt állottak. 1724 tavaszáig Craussen²⁾, innentől kezdve pedig 1724 végeig Wasy főtiszttartó volt a német telepek felügyelője. Utóbb az udvari kamara az adminisztráció javaslatára a német telepek felügyeletével két amtmann³⁾ és egy ober-schultheisst bízott meg.⁴⁾ Az egyik amtmann: Römerer János György Fehértemplomban, a másik: Wollenhaubt János Miklós Új-Aradon székelt.⁵⁾ Az előbbi hatósága alá 24,⁶⁾ az utóbbié alá pedig 4 helység⁷⁾ tartozott. Kirsten Márton ober-schultheiss a csákovai kerületi német telepekre ügyelt fel.

Az amtmannok hatásköre természetesen nagyobb volt, mint a községi bíráké. Összeírták a telepítvényesek só- és egyéb szükségleteit, intézkedtek hagyatéki ügyekben, engedélyt adtak házassulásra, kisebb kihágás esetén büntetést szabtak, általában pedig közvetítőkként szerepeltek a telepítvényesek és a tarto-

¹⁾ Milleker: Gesch. der kön. Freistadt Wersetz, I. 85. l.

²⁾ Craussen a német telepítvényesek felügyeletével 1724. január végén lett megbízva: (Rot. Misc. I. 190. — Orsz. lvtár.) de már május közepén ebbeli tisztségben Wasy váltotta őt fel, (Rot. Misc. I. 221. — Orsz. lvtár.), ki a lippai, új-aradi és német-szt.-péter-i német telepítvényesek fölött már 1724. febrár óta gyakorolta a felügyeletet. (Rot. Csák. Verw. I. 133. — Orsz. lvtár.)

³⁾ Udv. kam. leirat, 1726. márcz. 2. az udv. kam. lvtárban. Az adminisztráció azonban már előbb, 1724 végén nevezte volt ki az amtmannokat.

⁴⁾ Römerer egy 111 esaládból álló szállítmánynyal 1724 nyarán jött a Bánságba. Előbb a mainzi választófejedelemségben viselt hivatalát, de erről lemondott. (Rot. Misc. I. 224. — Orsz. lvtár.) Wollenhaubt is hivatalnok volt előbb a pfälzi Lindenfelsben, még pedig úgy látszik, hogy erdész. Hivatalát egyenesen Mercy biztatására hagyta oda. (Wollenhaubt 1725. szept. 23. kelt s az admin.-hoz intézett jelentése. — Orsz. lvtár.)

⁵⁾ E helységek kétségtelenül az új-palánkai, verseczi és pancsovai kerületbeli német helységek voltak, Oravieza, Bogsán, Dognácska és egy-két utóbb népesült vagy csak nagyon rövid életű német telep kivételével.

⁶⁾ Az udv. kamara 1726. márcz. 2. kelt leiratában az új-aradi amtmann a lippai kerületbeli négy német telep fölötti felügyelettel bízta meg. A lippai kerületben azonban csak három német telep volt u. m. Lippa, Gutenbrunn és Új-Arad. Ugy látszik Német-Szt.-Péter is Wollenhaubt joghatósága alá tartozott. Az amtmanni hivatal ezíme volt: „Kays. teutsches Cameral Amt.“

mányi kormány között. Szolgálati ügyekben a fehértemplomi amtmann az uj-palánkai, az uj-aradi pedig a lippai kerületi tiszttartónak volt alárendelve. Az amtmannok jogköre ügylátszik nem volt szabatosan körülírva, amiért is gyakori volt a surlódás köztük és a kerületi tiszttartók között.¹⁾

A csákovai kerületi oberschultheiss hatáskörére vonatkozólag részletesebb adatokat nem találtam. Valószínűleg hasonló volt az amtmannokéhoz.

Az első német telepítvényesek több kedvezményben részesültek, ha nem is annyiban, mint azok, kik a későbbi kolonizációk idején költöztek a Bánságba. Midőn Craussen 1721 őszén a településre elsőben kiszemelt helyekre vonatkozólag megtette észrevételeit, egyuttal a beköltözni hajlandó német családok nevében a tartományi kormány elé terjeszté azok kívánságait is.

Kivánta pedig: 1. Hogy az adminisztráció a magával hozandó német családoknak engedje át az elpusztult Lippa városát, továbbá Oraviczát Prostiánnal és Moldova vidékét, teljesen elkülönítve a ráczoktól és oláhoktól. 2. Hogy a beköltöző családok részére, továbbá bútoraik és házi eszközeik, valamint az úton szükséges élelmi szerekre vonatkozólag császári birodalmi szabad útlevelet eszközöljön ki. 3. Hogy a telepítvényeseknek a ház- és egyéb telket u. m. kertet, szántóföldet, rétet, szőlőt és legelőt ingyen engedje át. 4. Hogy az építő és tüzelőfához szükséges erdőséget jelölje ki és hasonlóképen ingyen adja át. 5. Hogy néhány évet engedélyezzen, melyek alatt a telepítvényesek mentesek legyenek minden adótól, beszállásolástól és robottól. 6. Hogy követ fejthessenek, továbbá meszet és téglát égethessenek, hogy házaikat minél könnyebben, jobban és szilárdabban építhessék föl. 7. Hogy legalább a maguk közt való elárusítás céljából sört és pálinkát főzhessenek, valamint hogy a szükséges malmokat települések helyén vagy a folyók mellett föllálíthassák anélkül, hogy ezért adót kellene fizetniök. 8. Hogy semmiféle admódiációnak (bérletnek) ne legyenek alávetve, hanem lefizetvén a harminczadot és vámot, minden, bármily néven nevezendő árúikkal szabadon kereskedhessenek. 9. Hogy

¹⁾ Különösen az uj-aradi amtmann és a lippai kerületi tiszttartó: Neander nem tudtak összeférni egymással. Wollenhaubt panaszkodott Neanderre, hogy mindenképen üldözi őt, hogy egyedül rendelkezik a német családok ügyeiben és azokat ellene igaztja, mintha ő volna az ober-amtmannjok. (Wollenhaubt említett jelentése.) Érdekes e jelentésben az is, hogy az amtmann a pfälzi („Churpfälzisch Hof- u. Landgerichts Ordnung“) és a német birodalmi („Deutsches Reichs-Recht“) törvényekre hivatkozik s ezek alapján ítélte Wagner uj-aradi lakos házvéttele ügyében.

városaikba, mezővárosaikba vagy falvaikba zsidó ne települhessen. 10. Hogy lelkészeik eltartásához a tartományi kormány a tized egy részével valamint készpénzben járuljon hozzá, továbbá hogy lelkészeik számára a kincstár költségén kényelmes lakást vagy plébániát építtessen. 11. Hogy minden 100 család mellett egy plébános, a hol pedig 200 vagy több család lakik, a plébánoson kívül egy káplán tartását is engedje meg és ennek eltartásához is járuljon hozzá. 12. Hogy a bevándorló német családok első lelkészeiket a birodalomból hozhassák le magukkal. Végül 13. hogy a tartományi kormány fölötté szükséges templomaik építéséhez is járuljon hozzá valamivel.¹⁾

Az adminisztráció ezekre vonatkozólag a következőket határozta: 1. Az első pontra nézve korábbi határozatára utalt. 2. A szükséges szabad útlevelet illetékes helyen ki fogja eszközölni.²⁾ 3. A kincstári szőlőket, szántóföldeket és réteket ingyen engedi át a német települőknek, de méltányosnak találja, hogy azok, amennyiben magántulajdont képeznek, jelenlegi birtokosaiktól megváltassanak. Házaikat azonban saját költségükön kell a telepítvényeseknek fölépíteniök. 4. Ami a földekre, szőlőkre és rétekre, ugyanaz áll az erdőségekre nézve is. 5. A szokásos három évi adómentességet és ami azzal kapcsolatos, egészben véve engedélyezi, úgy mint azt az udvari kamara a szerbiai települők részére is engedélyezte. 6. A házaikhoz szükséges meszet és téglát a telepítvényesek nem égethetik, miután ez regálét képez; de gondoskodni fog a tartományi kormány, hogy ezen anyagokat Uj-Palánkáról csekély áron beszerezhessék. 7. A mi a sör és pálinkafőzést illeti, az is regálé, melyért a kincstárnak bizonyos meghatározott illetmény jár. Malmokat azonban a folyókák mentén fölláthatnak, csak hogy a kamarai pénztárba, mint minden ipar után, úgy czután is évi adót kell fizetniök. 8. A császári admodiáció alól, minthogy az szerződésileg már be van rendezve, senki magát ki nem vonhatja. Máskülönbén a harminczad és vám lefizetése mellett szabadon kereskedhetnek, kivéve, hogy a sóra nézve a többi alattvalókkal hasonló elbánásban fognak részesülni. 9. Városaikba, mezővárosaikba vagy falvaikba zsidót nem fog telepíteni a tartományi kormány. 10. A lelkészekre és a paplakokra vonatkozólag a szerbiai telepítvényesek érdekében hozott udvari kamarai határozat lesz mérvadó és ugyanez áll a három utolsó pontra nézve is.³⁾

¹⁾ Lásd „Mellékletek“ II.

²⁾ Lásd ezen útlevelet a „Mellékletek“ között, IV. a) alatt.

³⁾ Lásd „Mellékletek“ IV.

E kedvezményekhez, melyeket Németországban nyomtatásban¹⁾ tettek közhírré, utóbb újabbak járultak. Így már 1723-ban az udvari kamara minden bevándorló részére, ki 15-ik életévét már túlhaladta, útiköltségül „an Transport-Spesen Beitrag“ egy tallért (1 firt 30 kr.) engedélyezett, mely összeget Bécsbe érkezésök alkalmával Bruckentheiss ágens osztott ki közöttük.²⁾ Ugyancsak 1723-ban az udvari kamara elrendelte, hogy a telepítvényeseket ingyen szállítsák a Bánságba, föltéve, hogy közülök senki el nem széled, vagy valamely magán földesúr jószágán le nem telepszik.³⁾ Ez a pfalzi családok kérelmére történt, akiket fejedelmeik a császár óhaja és adott ígéretök ellenére nem engedtek szabadon kivándorlani, hanem eladott jószágaik és ingóságaik után tized fizetésére kényszerítettek. Sőt a földesúri hatóság alól is meg kellett magukat váltaniok.⁴⁾

Hogy a gyarmatosok földjeiket bevehessék, az adminisztráció utasítá a kerületi tiszttartókat, hogy vetőmagot adjanak nekik a kinestári magtárakból, ha kívánják. De ezt az élelemre kapott búzával és liszttel együtt rövid időn meg kellett téríteniök.

Az adómentesség idejét is meghosszabbítá az udvari kamara. Már 1724-ben a saját költségükön beköltözött telepítvényeseket négy évi adómentességben részesíté,⁵⁾ 1727-ben pedig Mercy javaslatára minden telepítvényes részére kivétel nélkül öt évben állapítá meg az adómentesség tartamát. Ugyanis házaik fölépítése, továbbá a szükséges igavonó és egyéb marhák beszerzése következtében annyira ki voltak költelekve a telepítvényesek, hogy mint a tapasztalat mutatta, képtelenek voltak kontribucziót fizetni. Mercy melegen pártolta ügyüket, mert attól tartott, hogy ha idő előtt megterhelhetnek, elveszítik bátorságukat és végkép tönkremennek, holott az adómentesség idejének meghosszabbítása arra bírná őket, hogy ismerőseiket, rokonaikat a Bánságba költözésre rábeszélni igyekeznének.⁶⁾

¹⁾ Lásd a Falek részére kiállított pátenst a „Mellékletek“ között.

²⁾ Rot. Misc. I. 161. 167. — Orsz. levéltár.

³⁾ Lásd „Mellékletek“ V. sz.

⁴⁾ Lásd az érdekes levelet a „Mellékletek“ között, IV. b) alatt. E levélből, melyre csak első közleményem megjelenése után akadtam, megtudjuk azt is hogy 1722-ben vagyis a telepítés első évében 300 német család telepedett meg a Bánságban, s hogy Craussen ki pfalzi származású volt, előbb levélben érintkezett kivándorlani készülő földjeivel s úgy terjeszté kívánságaikat a bánsági kormány elé.

⁵⁾ Rot. Csik. Verw. I. 148. — Orsz. lvtár.

⁶⁾ „... Obzwar nicht ohne das bereits etwelche kleine Dorfschaften mit denen gewöhnlichen oneribus belegt worden, so hat aber die Erfahrung gezaiget, das selbige zu contribuiren noch nicht im Standt seynd, inmassen sie sich von ihren wenig dahin gebrachten Geldt-Mitteln in Errichtung der benöthigten Wohnungen, Beyschaffung

A Craussennel kötött egyezmény (Capitulation) értelmében a telepítvényeseknek maguknak kellett gondoskodniok lelkészeik ellátásáról. Mégis tekintettel szegénységükre eleinte a legtöbb helységben a lelkészeket a kamara fizette.¹⁾ Ezeket az adminisztráció nevezte ki, míg a hívek által fizetett lelkészeket a tartományi kormány engedélyével maguk a hívek fogadták föl.²⁾

A plébániák föllállításában a tartományi kormány, illetőleg az udvari kamara nagy buzgósággal járt el. Míg a visszafoglaláskor a csanádi-egyházmegyének Maroson-inneni részében, vagyis a Bánság területén, hol egykor számos plébánia virágzott, egyetlenegy lelkésziség sem volt,³⁾ addig Mercy kormányzásának utolsó évében az itteni plébániák száma a harminczat is fölülmulta. Ez kitűnik a csanád-egyházmegyei plébániák 1733-ban készült jegyzékéből, mely a következő bánsági plébániákat sorolja fel: Uj-Arad (1724), Nagy-Becskerek (1722. v. 1723), Bogsán (1727?), Deliblat (1726), Denta (1724), Dognácska (1732?), Gutenbrunn (1729), Gyarmatha (1724), Karánsebes (1718), Karassova (1725), Lippa (1719?), Lugos (1718), Makovicz (1727?), Moldova (1725?), Oravicza (1720), Orsova (1717), Uj-Palánka (1722), Pancsova (1716?), Perjámos (1724), Uj-Pécs (1724), Ném.-Szt.-Péter (1724?), Rebenberg (1726), Rókas (1721), Russova (1724), Szlatina (1722), Temesvár (1717), Temesvár-Palánka (1718), Versecz (1722), Weisskirchen (1723).⁴⁾

des Zug und andern Viehes, auch Bebauung deren Feldern zum Theil sich ganz erheben, und zum Theil in Schulden verfallen müssen, dass solchem nach sie sich noch nicht dergestalten erhollet, oder in Standt gesetzt, umb die praestanda praestiren zu können. Damit nun aber diese teutsche Unterthanen desto eher zu Kräfften gelangen, und nicht etwa durch so balde Auflegung der Contribution sich vor der Zeit widerumben ruiniren, mithin den Mueht sinken lassen, sondern vielmehrers vermittelst der Ihnen angedeyhenden weithern Sublevation bewogen werden, das sie noch mehrere von ihren Bekannten und Verwandten dahin zu folgen auffrischen mögen, so wäre die kays. Administration der gutachtlichen Meinung, dass denen selben zu solchem Ende noch ein und anders weithers Frey Jahr und zwar jenen, welchen 3 Jahr stipuliret worden, noch 2 zugestanden, und hingegen diessen Haushaltungen, so 4 dergleichen erhalten, noch ein, mithin jeder Familie universaliter 5 Jahr applacidiret werden möchten, wodurch die selbe Gelegenheit und Zeit gewinnen, auch in dem Vermögen anwachsen würden, dass sie sothane ihre onera richtig abführen und dasjenige, was Ihnen in dieser Zeit nachgesehen . . . , fast in einem Jahr widerumben einbringen könnten.“ — Mercy fölterjesztése az udvari kamarához, 1727. jan. 2., az udvari kamara levéltárában.

¹⁾ 1726. október az admin. fölterjesztésére elrendeeli az udvari kamara, hogy Uj-Pécsen (Neuwien), Deliblaton, továbbá Hänerdorffon és Rebenbergen, összesen 3 plébános alkalmaztassék, évi 150 frt fizetéssel, kiket a telepítvényeseknek engedélyezett adómentesség idejének lejártáig a kinestár fizetett. (Udvari kamara leirata, 1726. okt. 26. az orsz. lvtárban.)

²⁾ 1728-ban a szt.-péteriek az admin. engedélyével egy gyulai francziskánust vesznek maguk mellé lelkészkül. Ugyanezt később az uj-aradiak fogadják fel. (Rot. Lippaer Verw. I. 340. és 357. Orsz. levéltár.)

³⁾ Az egyházmegyei névtár azon állítása, hogy Oraviczán már 1703-ban lett volna plébánia, határozottan téves. (Schem. Cleri Dioec. Csan. 1892. évre, 38. és 171. l.)

⁴⁾ Tört. és Rég. Ért, 1889, 176 - 179. l.

Ezekon kívül Mercy idejében még Csákován, (1724), Freidorfon (1723), és Freudenthalon (1724) keletkeztek plébániák. Kettőnek kivételével mindmegannyi német telep.

A lelkészek részint szerzetesek: ferenczrendiek, benezések, kapuczinusok, jezsuiták, részint világi papok voltak. Sokan közülök Németországból a bevándorlókkal együtt jöttek be.

Érdekes, hogy a lelkészek némi főnhatóságot is gyakoroltak híveik fölött, amennyiben erkölcsi vétség esetén egyházi fenytékekkel büntették őket.¹⁾

Az isteni tiszteletet eleinte fából épült vagy rőzséből font és agyaggal betapasztott kis kápolnában tartották, melyeket a kinstár költségén szereltek föl.²⁾ A hívek szaporodtával templomok építése vált szükségessé. A templomokat, melyek eleinte szintűgy épültek, mint a kápolnák, a legtöbb esetben maguk a hívek emelték.³⁾ E czélra a tartományi kormány nagyobb helységekből a vásárpénzt, továbbá a kocsma és mészárszék-árendát rendelte fordítani.⁴⁾ Az örökösök nélkül elhalt telepítvényesek hagyatékát is templomok építésére használták föl.

Az első települők buzgó katolikusok valának. Más vallású jövevényeket a Bánságban akkoriban nem is tűrtek meg.⁵⁾ 1724 tavaszán történt, hogy több száz német lutheránus család kívánt a Bánságba költözni. Mercy tábornok nem mervén őket befogadni, a hadi tanácshoz kérdést intézett, hogy bevándorolhatnak-e s titokban gyakorolhatják-e vallásukat?⁶⁾ A haditanács természetesen nem engedte meg beköltözésüket, sőt meghagyta az adminisztrációnak, hogy amennyiben lutheránus családok volnának a Bánságban, azokat utasítsa oda, ahol meg-tűrik őket.⁷⁾ A tartományi kormány ébersége daczára megtörtént

¹⁾ 1735-ben a temesvári ker. tisztartó a bruckenai plébános följelentésére két odaváló földművest botrányos életükért („wegen skandalösen Leben“) elzáratván, kérdést intéz a tartományi kormányhoz: vajjon őket a lelkésznek egyházi büntetés végett adja-e át, vagy mi történjék velük? (Rot. Tem. Verw. I. 358. — Orsz. levéltár.)

²⁾ 1723. decz. hóban az admin. N.-Beeskerekre állandó lelkészt nevez ki, kinek kérésére kápolnát építtet és kelyhet szerez be. (Rot. Beesk. Verw. I. 218. — Orsz. levéltár.) 1725-ben az admin. utasítja a ker. tisztartót, hogy a Beeskerek számára Bécsben megrendelt egyházi szerelvényeket vitesse el. (Rot. Beesk. Verw. I. 254. — Orsz. levéltár.) 1724-ben Nádasdy püspök hat kápolnát építtetett és szerelt föl, de költségeit a tartományi kormánynyal megtérítette. (Rot. Kath. Geistlichkeit, 45. — Orsz. levéltár.)

³⁾ Így épült pl. 1726-ban a dentai templom, a dentaí, és berekuezaí telepítvényesek hozzájárulásával. (Rot. Csák. Verw. I. 207. — Orsz. levéltár.)

⁴⁾ Szentkláray: i. m. 187. l.

⁵⁾ „Hofkriegsrath giebt der Administration herab, dass selbe keine andere Nationen in die neueroberten Länder annehmen soll, die nicht römisch-katholischen Glaubens sind. (Rot. Hofrescripta, 1726. ápr. 12. — Orsz. levéltár.)

⁶⁾ Hadi levéltár, Prot. Exp. 332.

⁷⁾ Rep. aller deren von einer Hochlöbl. kais. Hofkammer erlassenen Verordnungen und dahin erstatteten Berichte, 1716—1740. — Orsz. levéltár.

mégis, hogy a bevándorlókkal alattomban lutheránusok is szívrogtak be, kik utóbb nyíltan is merték gyakorolni vallásukat. Különösen két, Uj-Palánkához közel eső német helység, u. m. Langenfeld és Petrillova lakosait vádolták „eretnekség“-gel. Utóbbi helyen a tanító és a bíró ismételt tilalom ellenére gyakorolták vallásukat s midőn ellenök a kerületi tisztartó újabb panaszt emelt, a tartományi kormány halálbüntetéssel fenyegette őket.¹⁾

Egyik-másik helyen tanítót (Schulmeister, Ludimagister, Kirchendiener) is találunk, így Temesváron (1719), Dettán (1727), Lippán (1735), Karánsebesen (1735), Petrillován (1725) stb. A hol a lakosok szegénységük miatt tanítót nem tarthatnak, ott a lelkész oktatta az ifjúságot.

Azonban nemcsak szellemi, hanem testi jólétükre a települőknek is gondot fordított a tartományi kormány, amennyiben minden kerületben sebészeket alkalmazott. S ez intézkedésre valóban szükség is volt, mert az egészségtelen klíma s a posványos talaj következtében a láz és mindenféle ragályos betegség állandó tanyát ütöttek volt a Bánságban. E betegségeknek különösen a német gyarmatosok közül estek sokan áldozatul, még oly helyeken is, mint Lippán és Hidegkúton, a melyek pedig ugyancsak távol voltak a posványoktól. 1724 őszén a lippai sóhivatal jelenté az adminisztrációnak, hogy a „szent római birodalomból“ jött és Hidegkúton meg Lippán megtelepedett családok sűrűn („sehr stark“) halnak el.²⁾ Még 1727-ben is oly számos haláleset fordult elő Lippán, hogy a tartományi kormány ez ügyben orvosi vizsgálatot rendelt el.³⁾ Pedig Lippa már a múlt században a legegészségesebb bánsági helyek egyikeként volt elismerve. Képzeltethetjük, milyenek lehettek az egészségügyi viszonyok a kevésbbé előnyös fekvésű helységekben! Az uj-palánkai kerület is a legegészségesebb fekvésű kerületek közé tartozott s mégis a német telepítvényesek közül eleinte itt is sokan haltak el.⁴⁾

De szóljunk immár a német gyarmatosok kötelességeiről is.

¹⁾ A tanítót Lamath-nak, a bírót Steiz Jakabnak hívták. (Rot. Ujpal. Verw. I. 244, 1726. márcz. 11.) A langenfeldi és petrillovai telepítvényesek közül sokakat az uj-palánkai kapuczinusok tértettek, a kath. hitre kiknek ebbeli buzgóságát a „Wien. Diarium“ is kiemeli. (1728, 28. és 32. sz.)

²⁾ Rot. Lipp. Salzamt. 134. — Orsz. levéltár.

³⁾ Rot. Lippaer Verw. I. 305. — Orsz. levéltár.

⁴⁾ Rot. Lipp. Salzamt. 134. Orsz. levéltár.

⁵⁾ Ez kitiúzik Römerer 1725. febr. 16. kelt jelentéséből, melyben leírja a kerületi falvakban felügyelet nélkül bolyongó sok árva gyermek szomorú helyzetét, s az adminisztrációt kéri, hogy e bajon segítsen. (Rot. Corr. mit Rebentisch, 26. — Orsz. levéltár.

Miután a telepítés kiválóan a földművelés érdekében történt, szigorúan meghagyta az adminisztráció, hogy a gyarmatosak földjeiket műveljék s e tekintetben a többi lakosoknak példát adjanak. Mégis akadtak közöttük eleinte olyanok, kik inkább a favágásra és hordásra vagy a szénégetésre adták magukat és földjeik művelését elhanyagolták. A tartományi kormány eltiltotta őket ettől és azokat, kik a tilalmat megszegték, büntetéssel fenyegette.¹⁾ A legtöbb azonban megfelelt a hozzájuk fűzött reményeknek. 1726 őszén az udvari kamara ki is fejezi örömét a fölött, hogy a bánsági német települők már el vannak látva igavonó és egyéb marhákkal, hogy művelik földjeiket és szőlőiket, sőt hogy a legtöbb azokat már élvezi is.²⁾ Egyik-másik német telep lakói valóban oly buzgalmat fejtettek ki, hogy a köztük kiosztott földeken kívül valamely szomszédos pusztát is béreltek, mint az uj-aradiak, perjámosiak, gyarmathaiak, uj-pécsiek stb.

A bevándorlók legnagyobbbrészt földművesek voltak, de találunk közöttük olyanokat is, kik valamely mesterséget űztek, mint takácsokat, molnárokat, tímárokat stb. A Mercy alapította temesvári gyárak, valamint a bányák számára szükséges munkások legtöbbje is közülök került ki. Ily módon nemcsak a mezőgazdaságra, hanem a bányászatra és iparra nézve is nagyfontosságú volt a német település.

Az adómentesség ideje a legtöbb települőre nézve 1729-ben járt le. Ezentúl az ugyanezen év nyarán kiadott császári pátenst értelmében, hasonlóan a Bánság többi lakosaihoz, adót kellett fizetniök.³⁾ Fizettek fejadót és pedig vagyonuk arányában, 3 vagy 6 frtot, vagy mint Temesvár polgárai: egy aranyat.⁴⁾ A

¹⁾ Az adminisztrációnak ez ügyben kiadott rendelete a csákovai és temesvári kerületi tisztartóknak szól. (Rot. Csák. Verw. I. 203. — Orsz. levéltár.) Szénégetés és ennek folytán erdőrongálás miatt különösen a bruckenauai telepítvényesek ellen emeltek panaszt. (Rot. Tem. Verw. I. 333. — Orsz. levéltár.)

²⁾ Udvari kamara leírata, 1726. okt. 26. az udv. kam. és az orsz. levéltárban. „... 8° Von dene in banat angesetzten teutschen Familien (hat man) gefällig vernehmen, das solche sich allsehn mit hinlänglich Zug- und anderem Viehe versehen, ihre Felder und Weingärten bebauen, die mehrste auch selbe bereits nuzniessen und sie nicht minder ihre Häuser und wohnungen bequemlich in die Höhe bringen. ...“

³⁾ Rot. Ujpal. Verw. I. 398, 1729. aug. 1. — Orsz. levéltár. — „Administration verordnet dem Verwalteramt, dass es sich bei der Abnahme der Abgaben von den deutschen Familien ganz nach dem jüngst erlassenen allerhöchsten Patente benehmen.“ Továbbá: Rot. Panes. Verw. I. 227. 1729. aug. 1. u. o. — „Administration bedeutet, das wegen Conseribirung der deutschen Familien und der abzuzührenden Contribution sich nach den erlassenen Kais. gedruckten Patenten zu achten sei.“ E pátenst szintén nem maradt fenn.

⁴⁾ Temesvár polgárai hat évi adómentességben részesültek. Mentességük ideje 1724. január elején járt le. Az első évre 1200 frt contribútió volt rájuk kivelve. (Rot. Hies. Stadtmagistrat, 1724. jan. 8. — Orsz. levéltár.)

fejadótól a helység bírái, albírai és polgármesterei, továbbá az özvegyek, nyomorékok és a szegénységben színlódó telepítvényesek fel voltak mentve. A fejadón kívül a telepítvényesek tizedet is fizettek terményeik (búza, rozs, árpa, zab, kukorica, bor, méz és viasz) és némely házi állataik, mint a juhok és kecskék után. A ló, tehén és disznó után nem fizettek tizedet, hanem fizették az úgynevezett portiót. A tizedet vagy természetben szolgáltatták be, vagy megváltották. Ha rossz volt a termés, ha a vetést elverte a jég vagy elborította az árvíz, ha marhavész tizedelte a nyájakat, a tartományi kormány a tizedet elengedte a telepítvényeseknek.

Az adón és tizeden kívül robottal is terhelték őket: szénát kellett kaszálniok a kinestári pusztákon, továbbá fuvarozni és a híd- és útépitésnél, valamint a folyóvizek és a mocsarak szabályozásánál segíteni. Ujonzokat is kellett állítaniok a Bánságban állomásozó és hozzájuk is bekvártélyozott ezredekhez.

Az adómentesség ideje alatt a települők annyira hozzászoktak a nem adózáshoz, hogy lejártával sokaknak nem volt nyére az adófizetés és egyéb kötelességeik teljesítése. E miatt aztán több panasz is hangzott föl ellenök amtmannjaik és a kerületi tisztartók részéről: hogy nyakasak, vastag és hajthatatlan fejűek;¹⁾ hogy rosszakaratúak és nincsenek tisztelettel senki iránt;²⁾ hogy eladják házaikat, földjeiket és azokkal üzérkednek, vagy kijátszák a kinestárt, amennyiben más helységbe költöznek, hogy ékképen mint új települők ismét több évi adómentességre tarthassanak igényt.³⁾

Mindez azonban csak elvétve, egyik-másik helyen történt. Általában mondhatni, hogy a bánsági első német telepítvényesek jóra való, munkás emberek voltak, kik a benszülött lakosoknak erkölcsi tekintetben is például szolgálhattak.

¹⁾ 1728. nov. Schubert újpal. ker. főtisztartó írja: „Dass alle Klagen und Schwatzhaltigkeiten der deutschen Familien wider ihn blos von ihren halstarrigen, dieken und unbegabten Köpfen herrühren und an der Sache gar nichts sei, als dass er sie nach Gebühr zu ihrer Pflicht anbahlet.“ (Rot. Újpal. Verw. I. 353. — Orsz. levéltár.)

²⁾ Rossz akarattal („Maliz“) 1726-ban a moldovai, (Rot. Corr. mit Rebentisch, 325. — Orsz. levéltár.), tiszteletlenséggel az új-palánkai kerületbeli (v. csak a fehértemplomi?) és a vojteki telepítvényeseket vádolják. (Rot. Wersch. Verw. I. 267. — Orsz. levéltár.)

³⁾ Azt a rékasiak, ezt pedig a csákovaiak és gyarmathaiak közül tették fölben. (Rot. Tem. Verw. I. 142, 317; Csák. Verw. I. 321. — Orsz. levéltár.) Csákováról 1730-ban annyian költöztek Temesvárra és máshova, hogy ennek következtében a helység majdnem egészen elnéptelenedett.

A Bánság mocsaras, puszta, egészségtelen vidék volt, midőn a császári hadak a törököket kiűzték belőle s ma hazánk magtára és egyik legműveltebb vidéke. Hogy azzá lett, az a kormány gondoskodásán kívül, leginkább a Mercy idejében és később betelepített német gyarmatosok munkásságának tulajdonítható.
